

Tetun

ba eskola ho servisu 1

Catharina Williams-van Klinken
Leoneto da Silva Ribeiro
Cesaltina Martins Tilman

Sentru Estudu Lingua
Dili Institute of Technology
2015

© Autor sira, 2015

Sentru Estudu Lingua iha Dili Institute of Technology hakerek livru ida nee hodi hanorin Tetun ba sira nia estudante. Instituisaun seluk mos bele uza no kopia livru nee, naran katak la bele hasai Dili Institute of Technology ho autor nia naran, no la bele troka buat ida.

Ita boot sira bele haruka pergunta ho komentariu ba: Sentru Estudu Lingua, telefone 7736 9768, email regis@tetundit.tl.

Dezenhu ba livru nee nia kulit, grupu Jamur Inside Silka mak halo.

Indisi

LIA MENON HOSI REITOR DIT	I
AGRADESIMENTU	II
LIA ULUK	III
Objetivu livru ida nee	iii
Revizaun	iii
1. ISTORIA TETUN.....	1
Tansaa mak estudante presiza lee ho hakerek lian Tetun?.....	1
Hakerek ‘Tetun’ ka ‘Tetum’?	1
Tetun nudar lingua franka	1
Tetun hetan mudansa boot	3
Ita kahur lingua, diak ka lae?	4
Komparasaun ho istoria Ingles.....	4
Hodi lee tan.....	5
Estudante tenki iha inisiativa rasik	5
Revizaun	6
Komentariu kona ba ezersiziu.....	7
2. ORTOGRAFIA.....	8
Ema hakerek Tetun tuir ortografia oi-oin	8
Sistema ortografia bele sai padronizadu	8
Sistema ortografia bele muda.....	9
Oinsaa mak hili sistema ortografia ida nebee diak?.....	9
Ortografia nebee mak ita sei aprende?.....	11
Letra Tetun nian.....	11
Hakerek liafuan Portuges tuir regra Tetun nian	12
Halo tuir instrusaun.....	12
Revizaun	13
Komentariu kona ba ezersiziu.....	14
3. APRENDE LIAFUAN FOUN.....	15
Ema baibain hatene liafuan hira?.....	15
Ita presiza hatene liafuan hira?	15
Tanba saa mak ita tenki aumenta tan ita nia vokabulariu?.....	16
Oinsaa atu aprende liafuan foun?.....	16
Uza kartaun (<i>flashcards</i>) hodi dekor.....	17
Uza disionariu.....	17
Siik liafuan foun nia signifikadu.....	18
Ortografia simples ho ortografia INL	19
Halo lista liafuan foun.....	20
Revizaun	20
Bibliografia: Disionariu ho glosariu	21
Ortografia: Vogal naruk (1)	22
4. DESIDI OBJETIVU	23
Desidi ita nia objetivu	23
Tansaa mak fahe tempu importante?	24
Oinsaa atu fahe tempu?.....	25
Prosesu hakerek: hanoin lai objetivu no see mak atu lee	25
Ortografia: Vogal naruk (2)	27
Revizaun	27

5. KOALIA FORMAL NO KOALIA HALIMAR.....	28
Diferensa entre koalia formal no koalia halimar	28
Letra boot ho kiik.....	31
Revizaun	32
Komentariu kona ba ezersiziu	33
6. LIGA FRAZE KONA BA TEMPUS.....	35
Liga fraze kona ba tempus: <i>A depois B</i>	35
Liga fraze: <i>Bainhira A sei lao hela, derepentis B akontese</i>	35
Oinsaa atu dekor?.....	36
Pontuasaun: pontu ho virgula.....	37
Revizaun	37
Komentariu kona ba ezersiziu	38
7. HAKEREK ISTORIA	40
Ema profesional presiza hakerek istoria	40
Konta istoria mos uza regra.....	40
Partisipante oi-oin	41
Oinsaa hatudu ba partisipante	42
Paragrafu	43
Informasaun saida mak tenki tama iha istoria formal?.....	43
Revizaun	44
Komentariu kona ba ezersiziu	45
8. BUKA INFORMASAUN IHA LIVRU KA ARTIGU.....	46
Haree informasaun jeral	46
Buka informasaun espesifiku nebee ita presiza.....	47
Maneira aprende.....	48
Oinsaa hakerek naran?	50
Revizaun	50
Komentariu kona ba ezersiziu	51
9. APONTA INFORMASAUN HOSI LIVRU KA ARTIGU.....	52
Tansaa mak ita aponta?	52
Ita aponta saida?.....	52
Oinsaa mak ita aponta?	53
Sistema aponta informasaun	53
Futun ida, satu dolar: Kahur sistema numeru iha lingua Tetun	54
Rai di-diak.....	55
Oinsaa mak estuda ba ezame.....	56
Oinsaa halo ezame	56
Ortografia: j / z (1).....	57
Revizaun	57
10. HAKEREK REZUMU.....	58
Hakerek rezumu	58
Hakerek tuir ema nia liafuan	59
Ortografia: j / z (2).....	61
Ortografia: w	62
Revizaun	62
Komentariu kona ba ezersiziu	63

11. RONA HODI APONTA	64
Oinsaa atu rona ho atensaun	64
Aponta tuir ema koalia.....	65
Kategoria liafuan: substantivu, verbu ho adjetivu.....	65
Morfolojia: ha-.....	66
Revizaun	66
Komentariu kona ba ezersiziu.....	67
12. LIAFUAN HODI DESKREVE.....	68
Liafuan hodi deskreve.....	68
Sinonimu ho antonimu	69
Revizaun	70
Komentariu kona ba ezersiziu.....	71

Lia menon hosi reitor DIT

Haksolok tebes ba Sentru Estudu Lingua DIT nebee publika tan livru Tetun ida hodi hanorin estudante kona ba oinsaa uza Tetun iha eskola ho servisu fatin. Livru nee bele tulun estudante sira atu hatene uza Tetun hodi halao komunikasaun diak ho efetivu. Livru nee mos hanesan kontribuisaun Sentru Estudu Lingua DIT nian hodi dezenvolve lian Tetun nudar lian nasional ho ofisial, no sai nudar identidade nasional Timor Leste nian.

Parabens ba ekipa Sentru Estudu Lingua DIT nebee Sra. Catharina Williams van Klinken, Ph.D. koordena. Espera livru nee bele benefisia estudante, staf DIT no mos ba ema sira nebee hakarak aprende, haburas no hametin Tetun nudar lian nasional ho ofisial.

A photograph of a handwritten signature in black ink on a light-colored background. The signature is stylized and appears to be 'ES' followed by a long horizontal stroke and a vertical stroke.

Estanislau S. Saldanha
Dili, 17 Dezembru 2014

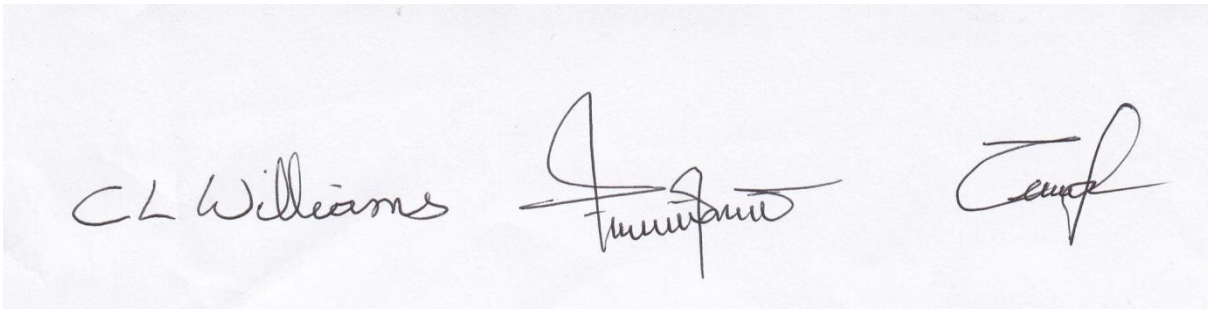
Agradesimentu

Dili Institute of Technology hatoo agradesimentu boot ba School of Academic Language and Learning iha Charles Darwin University. Iha 2014 sira sira nia dosente Trent Newman ho Kerin Bolton mai vizita Sentru Estudu Lingua iha Dili Institute of Technology hodi foo sujestaun oinsaa mak atu hanorin ema atu estuda ho efetivu liu. Sujestaun hirak nee ajuda teb-tebes. Charles Darwin University Management mak suporta sira nia vizita nee, ho osan hosi *2014 Innovation@CDU Grants Program*.

Charles Darwin University mos foo lisensa atu uza sira nia livru nudar referensia. Iha seksaun barak iha livru nee ita bele haree liafuan ruma hanesan “Siksaun nee bazeia ba CDU (2014)”. Nee hatudu katak informasaun nee hosi Charles Darwin University nia livru: School of Academic Studies and Learning. (2014). *Study Skills: TEP001 Study Guide*. Darwin: Charles Darwin University.

Hakerek nain sira mos foo obrigadu ba Abreu Ximenes, xefi departementu Tetun nebee agora dadauk estuda iha liur.

Siksaun balu iha livru nee foti hosi DIT nia livru: Williams-van Klinken, Catharina. (2005). *Tetun 1*. Dili: Dili Institute of Technology. Ema tuir mai ajuda atu prepara livru Tetun 1 nee: Marito da Silva Alves, Alberto Correia, Isaias Nivio H.F. Pereira, Humberto Carlos, Carvarinho M.J. Bento, Frederico S. Cabral, Graziela Xavier, no Duarte da Silva. Ba sira hotu ami hatoo ami nia agradesimentu.

CL Williams Trent Newman Kerin Bolton

Lia uluk

Objetivu livru ida nee

Livru nee ami prepara hodi ajuda estudante sira atu aprende buat oi-oin kona ba Timor Leste nia lian ofisial Tetun, no atu aprende hakerek ho estuda diak liu.

Ita sei estuda Tetun nia istoria: Tetun nee mosu hosi nebee? Tansaa mak Tetun nebee ita koalia agora daudauk nee laduun hanesan ho Tetun Terik? Ita sei aprende ortografia simples, no hatene tetu ortografia ida-idak nia vantajen ho desvantajen.

Ita hotu hatene katak ita hakerek relatoriu formal, la hanesan koalia halimar ho ita nia maluk sira. Maibee saida mak la hanesan? Ita sei hakerek istoria, no deskreve buat ruma. Ita sei aprende oinsaa atu buka informasaun iha livru ka artigu, no oinsaa atu aponta informasaun no hakerek rezumu. Ita mos sei aprende estuda ho efetivu, por ezemplu oinsaa atu desidi ita nia objetivu, fahe tempu, aprende liafuan foun, no halo ezame.

Livru nee uza simbolu tuir mai

- ▶ 1. **Ezersiziu:** Rama oan hanesan nee hatudu katak ida nee pergunta. Hakerek ita nia resposta lai, mak foin lee komentariu iha kraik.
- » 1. **Komentariu:** Nee foo komentariu kona ba ezersiziu numeru 1 iha leten. Ita sei hetan komentariu nee iha parte “Komentariu kona ba ezersiziu” iha kapitulu nia kotuk.

* **Definisaun:** Frazee iha kaixa laran ho fitun hanesan nee, defini termu ida nebee importante. Definisaun hirak nee ita presiza kompriende ho dekor.

Bainhira ami foti informasaun hosi livru seluk, ami foo sai nia huun iha nota iha pajina okos. Referensia CDU (2014) hatudu ba Charles Darwin University nia livru ida nee: School of Academic Studies and Learning. (2014). *Study Skills: TEP001 Study Guide*. Darwin: Charles Darwin University.

Revizaun

Parte “Revizaun” nee foo pergunta nebee ajuda ita halo revizaun kona ba kapitulu nee. Lee kapitulu tomak ho di-diak, depois hataan pergunta hirak nee.

1. Istoria Tetun

Objetivu

Bainhira estuda tiha kapitulu nee, estudante sira sei bele:

- hatene tanba saa mak ema profesional presiza hakerek ho lian Tetun;
- hatene tanba saa mak ema balu hakerek ‘Tetun’, balu ‘Tetum’;
- konta sai istoria Tetun nian, no tansaa mak Tetun sai lingua importante ida iha Timor Lorosae;
- konta sai influensia hosi Tetun Terik, Portuges, ho lian Indonezia ba iha Tetun Dili;
- kompriende katak lingua sempre muda.

Informasaun tuir mai kona ba Tetun nia istoria uluk, barak liu hetan iha Luís Filipe Thomaz nia artigu furak ida, naran “*O uso do tétum como língua veicular em Timor Oriental*”. Haree ba lista iha seksaun ‘Hodi lee tan’ hodi hetan livru nia naran, ho tan artigu ho livru seluk nebee Senhor Thomaz hakerek kona ba Tetun nia istoria.

Tansaa mak estudante presiza lee ho hakerek lian Tetun?

- ▶ 1. Tuir grupu lima-lima diskuti: Tansaa mak estudante ho ema profesional presiza hakerek ho lian Tetun? Iha eskola, imi sei hakerek saida? Iha servisu fatin imi sei hakerek saida?
- ▶ 2. Tuir ita nia hanoin, ita bele uza Tetun hodi hakerek saida? Por ezemplu, bele ka lae ita uza Tetun hodi hakerek relatoriu servisu nian, servisu uma eskola nian, monografia, regulamentu ka lei?

Hakerek ‘Tetun’ ka ‘Tetum’?

- ▶ 3. Ita rasik pronunsia lingua nee nia naran oinsaa? ‘Tetun’, ‘Tetung’ ka ‘Tetum’?
- ▶ 4. Buka took liafuan Tetun ida ho ‘m’ ikus. (Hanesan lian Indonezia ‘*ancam*’ ka Ingles ‘*seem*’).

Ita atu hakerek ‘Tetun’ ka ‘Tetum’ depende ba lingua nebee mak ita uza. Se ita uza Tetun ka lian Indonezia, ita hakerek ‘Tetun’, tuir ita rona. Maibee se ita hakerek ho lian Portuges, ita hakerek ‘Tetum’, tuir regra Portuges nian (hanesan mos ‘*bom*’, ‘*ordem*’ ho ‘*um*’). Ho Ingles, ema balu hakerek ‘Tetun’ tuir ita pronunsia, balu hakerek ‘Tetum’ tuir Portuges.

Tetun nudar lingua franka

Lingua franka dehan saida?

- * Lingua franka dehan lingua ida nebee ema koalia hodi komunika ba malu, bainhira sira ida-idak la hatene ida seluk nia lian.

Bainhira ema nebee koalia lian keta-ketak hasoru malu, sira bele koalia saida? Iha kontestu balu, ema hosi grupu ida aprende grupu seluk nia lian. Por ezemplu, ema Xina nebee hela kleur ona iha Olanda, baibain aprende lian Olanda para bele komunika ho Olanda nain sira.

Maibee oinsaa se grupu A la hatene grupu B nia lian, no grupu B mos la hatene A nia lian? Se nunee, dala ruma grupu rua nee hatene lingua seluk fali hodi bele koalia ba malu. Por ezemplu, iha Timor,

bainhira ema Fransa ho ema Xina hasoru malu, sira sei koalia saida? Ema Fransa utoan deit mak hatene Xina lian, ho ema Xina utoan deit mak hatene lian Fransa. Nunee, baibain sira koalia Ingles: sira nia lingua franka mak Ingles.

Iha Timor, bainhira ema Mambae ho ema Fataluku hasoru malu, sira koalia saida? Bainhira ema Galolen ho ema Kemak hasoru malu, sira koalia saida? Dala barak sira koalia Tetun. Nunee, Tetun nudar lingua franka ida iha Timor. Nee dehan katak, bainhira ema Timor hosi lian keta-ketak hasoru malu, dala barak sira koalia Tetun, maski Tetun laos sira nia lian rasik.

Tansaa mak Tetun sai lingua franka?

Bainhira Timor oan hosi lian keta-ketak hasoru malu, sira dala barak koalia Tetun. Tansaa mak sira koalia Tetun, laos lian seluk hanesan Makasae ka Tokodede?

Ema Timor uluk aprende Portuges tanba Portugal mak ukun Timor. Depois sira aprende lian Indonezia tanba Indonezia mak ukun fali. Tuir matenek nain sira katak, uluk liu, ema Timor aprende Tetun tanba liurai Tetun Terik mak ukun rai ida nee.

Tinan 400 liu ba, iha liurai boot tolu mak ukun kuaze Timor tomak. Liurai Sonba'i ukun Timor Osidental ho Oecusse, so rai Belu mak lae. Liurai nee koalia lian Baikenu; ema mos dehan 'Dawan'.

Iha tan liurai Tetun Terik nain rua. Liurai Wehali ukun hosi Wehali, besik Betun iha rai Belu. Liurai Luca ukun hosi Luca, besik Viqueque. Sira nain rua ukun hosi Belu too iha Baucau ho Viqueque. So Lautem deit mak sira la ukun.

Liurai boot nain rua koalia Tetun Terik. Nunee sira nia reinu balu mos tenki hatene lian nee. Se lae, sira la bele komunika ho liurai boot, no bainhira liurai haruka nia manu-ain sira atu hatoo buat ruma, nia reinu sei la kompriende. Tanba nee mak iha liurai rua nee nia rai tomak, ema balu hatene koalia Tetun, maski iha comunidade laran sira koalia nafatin sira nia lian rasik. Situasaun nee mosu tinan 400 liu ba ona.

Maibee iha liurai Sonba'i nia rai, ema la presiza aprende Tetun Terik. Nunee mos iha Lautem, ema iha tempu nebaa la aprende Tetun Terik, tanba liurai Wehali ho liurai Luca nia ukun la too iha nebaa.

Oinsaa mak ita bele hatene istoria nee?

Hosi dokumentu antigu

Iha dokumentu antigu balu hosi Portugal nebee konta kona ba lian Timor nian iha tempu nebaa.

Tinan 400 liu ba, iha surat ida hakerek dehan iha Timor tomak ema hatene lian rua: 'Belu' ho 'Vaikenu', nee katak Tetun ho Baikenu. Ita bele siik katak iha tempu nebaa, Timor Lorosae ho Belu mak hatene Tetun, tanba liurai Wehali no liurai Luca mak ukun rai nee. Iha Timor Osidental ho mos Oecusse, ema hatene Baikenu, tanba liurai Sonba'i mak ukun iha nebaa.

Too tinan 1800 ba leten, ema Portugal bolu Timor Lorosae 'provinsia Belus nian', nee dehan katak 'provinsia ema Tetun nian'. Nee hatudu katak, iha tempu nebaa, ema iha Timor Lorosae bele ona komunika ho lian Tetun, maski laos sira nia lian rasik.

Hosi fatin nia naran

Iha Timor Lorosae, ita haree fatin barak hanaran ho lian Tetun, maski ema iha fatin nee la koalia Tetun nudar sira nia lian rasik.

► 5. Hanoin took kona ba imi nia rain: fatin nebee hanaran ho lian Tetun iha ka lae?

Senhor Thomaz foo lista naruk ida iha nia livru "*Babel Loro Sa'e*". Por ezemplu 'Fatululik' iha ema Bunak nia rain, 'Fatubesi' iha rai Kemak ho rai Mambae, 'Fatumasin' iha rai Tokodede, 'Letefoho' iha rai Mambae, mota 'Manufuik' iha rai Galolen, 'Fatu Makerek' iha rai Idate, no 'Matebian Feto' ho

‘Matebian Mane’ iha rai Makasae. Naran sira nee hatudu katak Tetun tama too iha rai sira nee kleur ona.

Fatin barak iha Timor Lorosae nia laran, hanaran ho lian Tetun, maibee iha Lautem lae. Nee tanba saa? Parese Lospalos la iha naran ho lian Tetun tanba liurai Wehali ho liurai Luca nia ukun la tama too nebaa. Nune Tetun mos la tama iha tempu nebaa. Ita hotu hatene katak too agora Tetun seidaok forti iha Lautem, maibee ema barak la hatene katak situasaun nee nia huun mosu tiha ona iha tinan 400 liu ba.

Tetun hetan mudansa boot

Tetun Dili nia huun mak Tetun Terik

Ohin ita haree katak uluk kedas, Tetun Terik sai nudar lingua franka ida iha Timor Lorosae. Nee dehan katak, ema balu hosi lian oi-oin uluk aprende Tetun hodi bele komunika ba malu. Tetun nebee sira aprende nee, ita bele hanaran ‘Tetun lingua franka nian’.

Depois, Portugal ukun fali Timor. Iha tinan 1769, sira muda sira nia kapital hosi Oecusse mai iha Dili. Neineik-neineik, ema balu mai hosi Timor Leste tomak hodi hela iha Dili. Sira koalia Portuges ho Tetun ba malu. Tetun nebee sira koalia ba malu nee mos muda, tanba hetan influensia makaas hosi Portuges. Nune, sira dezenvolve Tetun ida nebee ema uluk bolu ‘Tetun Prasa’; agora ita bele bolu ‘Tetun Dili’. Ida nee mak ita koalia agora daudauk nee.

Tansaa mak Tetun Dili la hanesan ona ho Tetun Terik?

Maski Tetun Dili nia huun mak Tetun Terik, maibee bainhira ema Tetun Terik foin primeiraves rona Tetun Dili, sira laduun kompriende. Nune mos, se ita hatene deit Tetun Dili, ita laduun rona Tetun Terik. Tanba saa mak nee? Iha buat tolu mak halo Tetun Dili la hanesan ona ho Tetun Terik:

Uluk liu, ema barak aprende Tetun Terik, maibee aprende la moos.

Ohin ita rona dehan uluk ema barak aprende Tetun Terik tanba liurai Tetun Terik mak ukun sira. Maibee iha tempu nebaa, povu sira nee uza Tetun so para komunika ho ema hosi rai seluk deit, nudar lingua franka, hanesan komunika ho liurai nia manu-ain ka, lao kontratu. Loro-loron, ida-idak koalia nia lian rasik. Nune sira koalia Tetun simples deit. Sira nia oan mos aprende Tetun simples nee deit.

Ita bele kompara situasaun nee ho tempu Indonezia. Iha momentu nebaa, ema balu iha foho aprende lian Indonezia so para foo ‘selamat’ ba ‘bapak’ no para faan modo deit. Sira hatene liafuan uitoan deit, no koalia laduun loos.

Nune mos, Tetun lingua franka nian sai simples fali kompara ho Tetun Terik. Por ezemplu, iha Tetun Terik, bainhira koalia kona ba hemu, ema dehan **Ha’u kemu** (laos **Hau hemu**) ho **O memu** (laos **O hemu**). Nee tanba verbu nee nia letra primeiru depende ba sujeitu. Iha Tetun lingua franka nian, sira la muda verbu nia letra primeiru hanesan nee ona; hotu-hotu **hemu** deit. Nune, ema Tetun Dili too agora dehan deit **Hau hemu**, laos **Ha’u kemu**.

Iha buat barak mak simplifika hanesan nee. Prosesu simplifika nee sempre akontese bainhira lian ida sai lingua franka, tanba ema seluk aprende lian nee la moos.

Tetun Dili ho Tetun Terik uza iha kontestu keta-ketak.

Iha buat barak nebee ema halo iha Tetun Terik, maibee nunka halo iha Tetun Dili. Por ezemplu, ema uza Tetun Terik hodi hamulak ba bei-ala sira, hodi konta ai-knanoik kona ba rai foin hahuu, no ba ai-knananuk (poezia tradisional). Buat tolu nee hotu iha termu spesifiku, nebee ema la uza hodi koalia loro-loron. Por ezemplu, Tetun Terik iha ai-knananuk ida dehan **siku liu ba, basu liu ba**. Maibee iha Tetun Terik loro-loron nian, ho tan Tetun Dili, ema dehan deit **baa liu**. Ema Tetun Dili la hatene ona

liafuan **siku** ho **basu** nee tanba nunka uza Tetun hodi halo ai-knananuk. Atu halo ai-knananuk, ida-idak uza nia lian rasik. Nunee mos, ai huun barak nia naran ho insetu barak nia naran, ema laduun hatene ho Tetun Dili, sira so hatene ho sira nia lian rasik.

Tetun Dili hetan influensia makaas hosi lian seluk, liu-liu hosi Portuges.

1. Portuges: Uluk, bainhira ema Portugal foin tama iha Timor, sira lori buat barak nebee foun. Sira mai lori sasaan foun, hanesan livru ho kadeira. Sira hatais oin seluk. Sira lori evanjelhu ho kultura Portugal nian. Bainhira ema rai nain koko koalia Tetun ho estranjeiru sira nee, la iha liafuan hodi temi buat foun sira nee hotu. Sira atu bolu 'livru' nee halo nusaa? Fasil liu, temi deit tuir ema Portugal sira nia lian. Nunee mak liafuan Portuges barak tama Tetun Dili.
2. Lian eskola seluk. Ema nebee eskola ho lian Indonezia, dala barak kahur liafuan Indonezia bainhira koalia Tetun. Sira nebee eskola ho lian Portuges, kahur liu-liu liafuan Portuges. Sira nebee eskola ho lian Ingles, dala ruma tau tan liafuan Ingles nian.
3. Ema ida-idak nia lian rasik: Bainhira ita koalia Tetun Dili, ita nia lian rasik sempre tama uitoan. Ema balu koalia hanesan kilat tarutu, balu fali liafuan suli hanesan bee. Balu lian sae-tuun, balu tetuk deit.

Pronunsia mos dala ruma tuir ita nia lian rasik. Nunee mak ema balu dehan **aboo** (laos **avoo**), tanba sira nia lian rasik la iha 'v'. Hanesan nee mos ema balu dehan **senor** (laos **senhor**), ka **sa** (laos **xa**), tanba sira nia lian rasik la iha 'nh' ka 'x'.

Ita kahur lingua, diak ka lae?

Bainhira ita koalia Tetun Dili, ita sempre kahur mos lingua seluk. Balu kahur deit liafuan Portuges, balu tau mos lian Indonezia, no balu tan aumenta Ingles. Frazee tuir mai, ema koalia iha seminariu ida; iha frazee badak nee nia kahur lian hira? **Ita presiza semacam guidelines ida.**

- ▶ 6. Tuir ita nia hanoin, ita koalia Tetun, kahur tan Portuges, Indonezia ho Ingles, diak ka lae?
- ▶ 7. Ema balu hakarak atu ita koalia Tetun Dili, la bele kahur Portuges demais. Tuir sira nia hanoin, liafuan Portuges nebee ita presiza duni, ita bele uza, maibee ba liafuan nebee ita bele hetan hosi Tetun Terik, ita la bele uza Portuges ona. Ita nia hanoin halo nusaa?

Komparasaun ho istoria Ingles

Ita haree ona uituan kona ba istoria Tetun nian. Agora ami hakarak konta lalais istoria Ingles uluk nian, para imi bele kompara istoria rua nee.

Hosi tinan 1066 too tinan 1200 ema hosi rai Fransa mak ukun Inglaterra. Ukun nain sira koalia so lian Fransa deit, povu koalia deit Ingles. La iha lingua ida nebee ukun nain sira ho povu bele uza hodi koalia ba malu. Ema matenek sira hakerek ho lian Fransa ho mos lian Latin. Ingles sira nunka hakerek.

Depois, hosi tinan 1200 too tinan 1500, ukun nain sira hahuu aprende Ingles, no matenek nain sira komesa ona hakerek ho Ingles. Maibee sira kahur ho liafuan Fransa barak loos, tanba buat barak seidauk iha naran ho Ingles. Iha tempu nebaa, Ingles foti liafuan 10,000 hosi lian Fransa. Barak liu sei uza too agora, hanesan '*democracy*' (**demokrasia**), '*liturgy*' (**liturjia**) ho '*information*' (**informasaun**). Liafuan sira nee atu hanesan Portuges nian, tanba Fransa ho Portuges lingua Latin hotu; nunee liafuan barak rona atu hanesan.

Iha tempu nebaa, ema foti liafuan Fransa laos deit ba buat foun. Dala barak liafuan Ingles iha ona, maibee sira foti tan liafuan Fransa ho signifikadu hanesan. Se nunee, ida nebee Ingles orijinal, ita uza

loro-loron, ida nebee foti hosi lian Fransa, uza liu-liu iha kontestu formal. Maski foti kleur ona, maibee situasaun nee lao too agora. Ezemplu balu mak nee:

Ingles orijinal	Ingles foti hosi lian Fransa	Signifikadu
about	concerning	kona ba
ask	request	husu
can	able	bele
tell	inform	hatete, informa
late	tardy	tardi

Iha tempu nebaa, Ingles mos sai simples liu, no lakon regra gramatika nian barak. Por ezemplu, antes tempu nee, Ingles iha jeneru tolu: maskulinu, femininu ho neutru. Depois, sistema jeneru nee lakon.

Hodi lee tan

Thomaz, Luis Filipe F.R. (1981). The formation of Tetun-Praça, vehicular language of East Timor. In Nigel Phillips & Anwar Khaidir (Eds.), *Papers on Indonesian languages and literatures* (pp. 54-83). Paris: Cahier d'Archipel 13.

— (2002). O uso do tétum como língua veicular em Timor Oriental. Iha Luis Filipe F. R. Thomaz, *Babel Loro Sa'e: O Problema Linguístico de Timor-Leste* (pp. 67-75). Instituto Camões.

— (2002). A formação do tétum-praça, língua veicular de Timor oriental. Iha Luis Filipe F. R. Thomaz, *Babel Loro Sa'e: O Problema Linguístico de Timor-Leste* (pp. 103-129). Instituto Camões.

Estudante tenki iha inisiativa rasik

Uluk iha eskola primaria ho sekundaria, bele dehan mestri sira mak foo haan ita. Mestri hanorin, alunu sira hein simu deit hahaan nebee tasak ona. Maibee iha universidade, oin seluk. Mestri bele foo aihaan ba estudante, bele mos hatudu dalan ba estudante para nia bele buka rasik hahaan, maibee estudante rasik tenki tein, no estudante foo haan sira nia aan rasik.¹

¹ Seksaun nee bazeia ba CDU (2014: 37-39).

- 8. Hanoin took, ita baibain aprende buat foun oinsa? Tabela tuir mai hatudu metodu oi-oin. Iha linha ida-ida, hili metodu ida nebee mak ita baibain uza.¹

Aprende ho pasivu (hein mestri foo haan)	Aprende ho ativu (foo haan aan rasik)
1. Hein mestri foo informasaun hotu-hotu.	Informasaun balu ita buka rasik.
2. Simu deit saida mak mestri foo.	Buat nebee mak mestri foo, ita analiza.
3. Materia nebee ita aprende ohin, ita la liga ho materia nebee ita hatene tiha ona.	Materia nebee ita aprende ohin, ita buka atu liga ho materia nebee mak ita hatene tiha ona.
4. Buat nebee mestri hanorin, ita repete tuir deit, maski la kompriende.	Buat nebee mak mestri hanorin, ita hakaas aan atu kompriende.
5. Baruk lalais.	Kleur foin baruk, tanba ita hanoin kona ba materia nee.
6. Haluha lalais materia.	Laduun haluha materia.
7. Buat nebee mak ita aprende iha eskola, ita la hatene uza.	Buat nebee mak ita aprende iha eskola, ita bele aplika iha liur.

Iha universidade, ita tenki halo tuir metodu iha parte loos. Ita tenki aprende ho ativu hodi foo haan ita nia aan rasik.

Revizaun

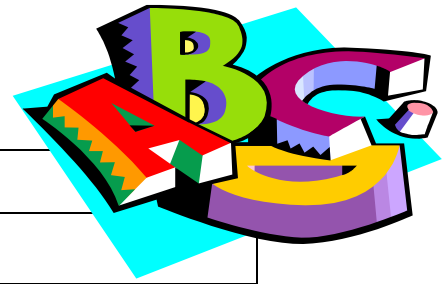
1. Tansaa mak ema profisional presiza hakerek buat balu ho Tetun.
2. Ho Tetun ita hakerek ‘Tetun’ ka ‘Tetum’? Tansaa?
3. Lingua franka dehan saida?
4. Tuir Sr Thomaz hakerek, tansaa mak uluk Tetun sai lingua franka iha Timor Lorosae?
5. Lian ida nebee mak Tetun Dili nia huun?
6. Tansaa mak Tetun Dili la hanesan Tetun Terik ona? Foo razaun tolu.
7. Tansaa mak Tetun Dili foti liafuan barak hosi Portuges?

¹ Pergunta nee adapta hosi CDU (2014: 38). Sira adapta fali hosi Cottrell, S. (2003). *The Study Skills Handbook*, 2nd edition. Palmgrave MacMillan.

Komentariu kona ba ezersiziu

- » 1. Ema profisional presiza hakerek buat barak, hanesan relatoriu oi-oin, proposta, konvite, prosedimentu ho buat barak tan. Too 1975, ema profisional sempre hakerek ho Portuges. Too tempu Indonezia, sira tenki hakerek ho lian Indonezia fali. Tansaa mak agora presiza hakerek ho Tetun?
- (i) Tuir artigu 13 konstituisaun RDTL nian, lian ofisial mak Tetun ho Portuges. Governu Is simu ona surat ho lian Indonezia.
 - (ii) Se ita nia nivel Portuges la too karik, ita presiza hakerek ho Tetun.
 - (iii) Se ita rasik domina Portuges karik, maibee ema nebee atu lee laduun hatene, ita mos presiza hakerek ho Tetun.
- » 2. (Ida nee husu ita boot nia opiniaun. Nunee, la iha komentariu.)
- » 3. (La iha komentariu.)
- » 4. Liafuan ho ‘m’ ikus, la iha. Liafuan Portuges ho ‘m’ ikus, ita sempre pronunsia ho ‘n’; por ezemplu *mensagem* ita pronunsia ‘mensajen’. Nunee, ita nunka rona ‘m’ ikus.
- » 5. (La iha komentariu.)
- » 6. Ita kahur lingua, normal. Maibee se ema balu foti liafuan tekniku hosi Portuges, balu hosi Indonezia, balu hosi Ingles, susar loos atu komunika ba malu. Por ezemplu, se ida dehan *kotak pertolongan pertama*, ida seluk dehan *estoju de primeiru sokoru*, no ida tan dehan *first aid kit*, susar loos.
- Iha tan problema seluk. Se ita uza liafuan Indonezia hodi koalia halimar ho ita nia kolega, la iha buat ida. Maibee se ita uza liafuan Indonezia iha situasaun formal, hanesan iha diskursu ka relatoriu, ema nebee lee laduun simu.
- » 7. Ida nee husu ita nia opiniaun. Maibee la bele haluha, se ita hakarak uza Portuges so ba buat nebee mak Tetun la iha, entaun ita tenki halakon liafuan Portuges barak nebee ita uza loro-loron. Por ezemplu tenki troka **kanta** halo **hananu**, **komesa** halo **hahuu**, **entaun** halo **nunee**, no **i** halo **no**.
- » 8. (La iha komentariu.)

2. Ortografia

* Ortografia dehan katak regra hodi hakerek liafuan ida-idak.

Objetivu

Bainhira estuda tiha kapitulu nee, estudante sira sei bele:

- kompriende katak sistema ortografia ida-idak iha nia diak ho nia aat;
- konta sai prinsipiu lima hodi tetu sistema ortografia oi-oin;
- uza prinsipiu lima nee hodi hili entre alternativu rua;
- hatene letra Tetun hotu-hotu nia naran;
- hakerek liafuan Portuges tuir ortografia Tetun.

EMA HAKEREK TETUN TUIR ORTOGRAFIA OI-OIN

Too agora, ema hakerek Tetun tuir ortografia oi-oin.

Nee laos problema foun. Haree ezemplu tuir mai.

Liafuan	Komentariu
hoesik	‘oe’ tuir lian Olanda; hetan iha Mathijsen (1906) ¹
húciç	‘c’ tuir Portuges; hetan iha Pe. S.M.A. da Silva (1889) ²
husik	agora baibain hakerek hanesan nee
posição	tuir Portuges
posicao	tuir Portuges maibee la uza asentu
pozisaun	agora baibain hakerek hanesan nee

SISTEMA ORTOGRAFIA BELE SAI PADRONIZADU

Lingua nebee hakerek kleur tiha ona, baibain ortografia mos padronizadu tiha ona. Nee dehan katak, ema konkorda kona ba ortografia ida nebee mak ‘loos’, no bainhira ita hakerek oin seluk, nee ‘la loos’. Por ezemplu, **livru** ho lian Ingles, ita hakerek ‘book’; se hakerek ‘boek’ ema ida la simu. Lian Olanda kontrariu fali. Sira hakerek ‘boek’, maski pronunsia hanesan ho Ingles nian. Nee tanba lian Ingles ho lian Olanda iha sistema ortografia keta-ketak.

- 1. Debate tuir grupu: Diak liu Tetun mos iha ortografia ida nebee ema hotu-hotu tuir ka, diak liu hakerek nafatin tuir ida-idak nia hanoin rasik? Tanba saa?

¹ Mathijsen, A. (1906). *Tettum-Hollandsche woordenlijst met beknopte spraakkunst*. Batavia: Albrecht & Co.

² Silva, S. M. A. da (1889). *Diccionario de Português-Tétum*. Macao: Typographia do Seminario.

Sistema ortografia bele muda

Lingua modernu hotu-hotu iha sistema ortografia nebee padronizadu ona. Maski nunee, ortografia padronizadu nee bele muda.

Nudar ezemplu ida, hanoin took istoria lian Indonezia nian. Foufoun, lian nee ema hakerek tuir sistema oi-oin, ida-idak tuir nia hakarak. Neineik-neineik, ema komesa hakerek tuir sistema ida nebee bazeia ba lian Olanda. Por ezemplu, uluk liafuan *buku* hakerek ‘*boekoe*’, tanba ho lian Olanda ema lee ‘*oe*’, ita rona /u/. Liafuan *ya*, uluk hakerek ‘*ja*’ tuir ortografia Olanda nian. Sira hakerek tuir lian Olanda, tanba momentu nebaa, Olanda mak ukun Indonezia. Nunee ema matenek sira eskola ho lian Olanda, no toman ona hakerek lingua ida nee. Sistema ortografia uluk nee, ho lian Indonezia bolu *ejaan lama*.

Depois, iha tinan 1972, Indonezia halo revizaun fila fali ba sira nia ortografia, halo ortografia foun, sira bolu *ejaan baru*. Ida nee la tuir lian Olanda ona. Haree ezemplu tuir mai:

Ortografia uluk	Ortografia foun	Mudansa
saja	saya	‘j’ → ‘y’
njanji	nyanyi	‘nj’ → ‘ny’
djalan	jalan	‘dj’ → ‘j’
tjamat	camat	‘tj’ → ‘c’
achir	akhir	‘ch’ → ‘kh’

- 2. Ortografia Indonezia ida nebee mak diak liu: ida uluk ka ida foun? Tanba saa? Ita la bele hili ortografia foun tanba deit ‘ita toman ona’; iha tinan 1972 bainhira sira troka ortografia nee, ema hotu-hotu toman fali mak ortografia uluk.

Ortografia Portuges mos muda dala hira ona. Iha 1911 governu hili komisaun ida atu determina ortografia Portuges nebee mak atu uza. Iha mudansa boot iha 1945, no foin dadauk iha 2009 sira implementa tan *Acordo Ortográfico* 1990 nian.

Ingles oin seluk. Ema barak koko ona atu hadia ortografia Ingles, maibee nunka konsege atrai ema hotu atu halo tuir. Nunee, ortografia barak tuir nafatin pronunsia uluk nian, maski liafuan barak nia pronunsia muda tiha ona. Nee mak Ingles, ita koalia oin ida, hakerek oin seluk.

Oinsaa mak hili sistema ortografia ida nebee diak?

Dala ruma ita iha alternativu rua ka tolu hodi hakerek liafuan ida. Oinsaa mak ita bele hili ida nebee diak liu? Ita husik ema ida-idak hili tuir nia hakarak ka? Hanesan nee ita nunka konkorda malu. Diak liu ita uza kriteria hodi tetu alternativu ida-idak nia diak ho nia aat. Tuir mai iha kriteria lima nebee ita bele uza, kriteria nee tuir Grimes (1999)¹ ho Smalley (1964).² Kriteria sira nee tau tuir nia importansia, komesa hosi ida nebee mak importante liu.

¹ Grimes, Charles E. (1999). Implikasi penelitian fonologis untuk cara menulis bahasa-bahasa daerah di Kawasan Timur Indonesia. Iha Soenjono Dardjowidjojo & Yassir Nasanius (Eds.), *PELBBA 12: Pertemuan Linguistik (Pusat Kajian) Bahasa dan Budaya Atma Jaya Kedua Belas* (pp. 173-193). Yogyakarta: Penerbit Kanisius.

² Smalley, William A. (1964). How shall I write this language? Iha William A. Smalley et al. (Ed.), *Orthography studies: articles on new writing systems* (pp. 31-52). London: The United Bible Societies, hamutuk ho North-Holland Publishing Company, Amsterdam.

1. Ema simu: Governu ho povu bele simu ortografia nee. Se governu ho povu la simu karik, ortografia nee bele kapaas loos, maibee ema sei la uza, no lakohi atu aprende. Nunee, ortografia nee la bele lao ba oin.
2. Reprezenta son ida-idak: Ortografia tenki tuir lingua nee nia estrutura. Son ida-idak tenki hakerek ho nia letra rasik, no ortografia nee hatudu diferensa entre vogal badak ho vogal naruk. Por ezemplu, tuir prinsipiu nee, diak liu la bele hakerek son /z/ dala ruma ho ‘s’, dala ruma ho ‘z’, hanesan Portuges ho Ingles. Nunee mos, la bele hakerek **haree** ‘melihat’ ho **hare** ‘padi’ hanesan, tanba rona la hanesan.
3. Fasil atu aprende: Ortografia nee, ema bele aprende lalais. Nunee, liafuan hotu-hotu tenki tuir regra, no se bele karik, ortografia mos la uza asentu. Tuir peskiza, asentu susar uitoan atu haree, liu-liu ba sira nebee matan haree la moos ka la iha ahi oan diak hodi leno.
4. Fasil atu transfere: Se ema hatene ona ortografia nee, sira bele aprende lalais ortografia lingua nasional ka lingua ofisial sira seluk. Por ezemplu, diak liu ita hakerek letra primeiru iha **xikra** ho ‘x’ tuir lingua ofisial Portuges, duke ho letra ‘sh’ tuir Ingles ka ‘sy’ tuir lian Indonezia.
5. Fasil atu ketik: Ortografia nee, ita bele baku ho komputador ka *mesin ketik*. Nunee, diak liu la uza asentu, tanba makina ho programa komputador balu la iha asentu, no ema nebee laduun domina komputador, buka asentu la hetan.

Haree di-diak: ‘Toman ona’ la tama ba kriteria hirak nee! Ohin ita haree katak uluk ema Indonezia toman ona hakerek ‘*boekoe*’ ho ‘*tjamat*’. Maski nunee, sira troka fali sistema hodi hakerek ‘*buku*’ ho ‘*camat*’. Sistema nee diak liu tuir prinsipiu 2 (tanba hakerek son ida ho letra ida deit) ho prinsipiu 3, maibee la fasil ona atu transfere ba lian Olanda (tanba la tuir ona sistema Olanda nian).

Ezemplu: Diak liu hakerek son /s/ tuir Portuges ka Tetun?

Portuges reprezenta son /s/ ho letra oi-oin: Bele ‘s’ (*sala*), ‘ss’ (*massa*), ‘ç’ (*maçã*) ho ‘c’ (*fácil*). Tetun sempre hakerek son nee ho letra ‘s’ (*sosa*). Sistema ida nebee mak diak liu bainhira ita hakerek liafuan nebee Tetun foti hosi Portuges? Diak liu hakerek ‘*massa*’ ka ‘*masa*’, ‘*fácil*’ ka ‘*fasil*’? Ita analiza took tuir prinsipiu lima ohin:

Prinsipiu	Tuir Portuges	Tuir Tetun
1. Ema simu:	Barak laduun simu.	Simu (Uza ona iha jornal, igreja, INL, ONG oi-oin ...)
2. Reprezenta son ida-idak ho nia letra rasik:	La diak. Tanba ho Portuges, letra ‘s’ bele reprezenta son /s/ (<i>sala</i>) ka /z/ (<i>mesa</i>). Son /s/ bele hakerek ho ‘s’, ‘ss’, ‘ç’ ka ‘c’.	Diak. Tanba ‘s’ sempre pronunsia /s/.
3. Fasil atu aprende:	Laduun fasil.	Fasil loos.
4. Fasil atu transfere ba Portuges:	Fasil, tanba hakerek Tetun hanesan Portuges.	Laduun fasil, tanba Tetun ho Portuges la hanesan.
5. Fasil atu ketik:	Laduun fasil, tanba uza asentu.	Fasil.
Konkluziun	La diak ba Tetun.	Diak.

- 3. Haree ba prinsipiu lima nee. Prinsipiu nebee mak hatudu:
- (a) Bainhira ita rona /u/, diak liu hakerek ho letra ‘u’ (ezemplu ‘*futun*’) duke ‘oe’ (ezemplu ‘*foetoe*’), tuir ortografia padre Olanda nian uluk.
 - (b) Son primeiru iha **xapeu**, diak liu hakerek ho ‘x’ hotu, duke hakerek balu ho ‘x’ ho balu ‘ch’ tuir Portuges. (Por ezemplu, diak liu hakerek ‘*xapeu*’ ho ‘*xampu*’ duke ‘*chapeu*’ ho ‘*xampu*’.)
 - (c) Liafuan ‘*xapeu*’ diak liu hakerek ho ‘x’ tuir Portuges duke ‘sh’ tuir Ingles.

Ortografia nebee mak ita sei aprende?

Tuir dekretu lei numeru 1/2004, ortografia Insituto Nacional de Linguística (INL) nian mak ofisial. Ida nee tuir Dr Geoffrey Hull. Ita bele haree iha INL nia *Hakerek tetun tuir banati*,¹ Hull nia *Standard Tetun-English dictionary*², ho livru INL selu-seluk tan.

Maibee, atu la bele gasta tempu hotu ba aprende ortografia deit, ita sei aprende ortografia simples. Ortografia nee ita mos bele haree iha disionariu *Word-finder*³, maibee disionariu nee uza asentu hodi ajuda estranjeiru sira hatene atu hakaas iha silaba ida nebee.

Letra Tetun nian

Letra Tetun Dili nian mak tuir mai nee:

Letra	Letra nia naran	Ezemplu	Komentariu
a	a	matan	
b	be	bibi	
c	se	Carlos	Uza so iha naran deit
d	de	dudu	
e	e	bele	
f	ef	fatin	
g	ge ⁴	gaba	
h	ha ⁵	hahii	
i	i	biti	
j	jota	joga, garajen	
k	ka	kabas, koloka	
l	el	lalin	
m	em	mamar	
n	en	nanis	
o	o	oho	
p	pe	papel	

¹ Instituto Nacional de Linguística. (2002). *Hakerek tetun tuir banati: kursu ortografia padronizada nian*. Dili: Instituto Nacional de Linguística, Universidade Nacional Timor Lorosa'e.

² Hull, Geoffrey. (2002). *Standard Tetun-English dictionary*. (3rd ed.). Winston Hills: Sebastião Aparício da Silva Project in association with Instituto Nacional de Linguística.

³ Williams-van Klinken, Catharina. (2008). *Word-finder: English-Tetun, Tetun-Ingles*. Dili: Dili Institute of Technology.

⁴ Letra nee uluk naran 'jige', tanba iha vogal balu nia oin, ita lee 'j', no iha kontestu seluk ita lee 'g'. Por ezemplu, 'gigante' ita lee **jigante**.

⁵ Letra nee ho Portuges naran 'aga'. 'A' iha oin nee tanba dala barak letra nee la lee sai. Por ezemplu, 'hotel', ita lee **otel**. Ho Tetun ita sempre lee 'h'. Nunee, diak liu ita bolu letra nee **ha**.

Letra	Letra nia naran	Ezemplu	Komentariu
q	ke	Joaquim, Liquiça	Uza so iha naran deit
r	er	rai	
s	es	sasin, situaun	
t	te	tetu	
u	u	budu	
v	ve	vota	
we	we	walu	Laduun uza iha Tetun Dili
x	xis	xapeu, kaixa	
y	ye	yodium	Uza so iha liafuan hosi lian seluk.
z	ze	zona, razaun	

Letra tuir mai uza deit iha ortografia simples:¹

lh	ele ha	falha
nh	ene ha	manha

Letra tuir mai uza deit iha ortografia INL:

ll	eli dobradu ²	falla
ñ	eni til	maña
rr	eri dobradu	karreta
'	apostrofu	ha'u, ne'e

Hakerek liafuan Portuges tuir regra Tetun nian

Regra prinsipal hodi hakerek Tetun mak nee: Baibain ita hakerek tuir pronunsia nebee ita rona bainhira ema boot sira koalita. Nunee ita hakerek liafuan Portuges tuir regra Tetun nian. Ez. **situasaun, fasil, eskola, tiu, ezemplu, Xina**.

Bainhira letra Portuges ida ita la pronunsia, ita mos la hakerek ho Tetun. Por ezemplu, 'h' ho Portuges ita la rona, nunee ita mos la hakerek. Ez. **otel, ospital, ektare, elikopteru, reabilitasaun**.

Kuandu letra ikus ho Portuges mak 'o', ho Tetun ita rona 'u', hakerek mos 'u'. Ez. **kuandu, membru, deputadu**.

Se ita boot halo tuir regra ida nee deit, ita nia ortografia sei aumenta loos lalais.

Halo tuir instrusaun

Hanesan estudante, importante tebes ba ita atu kompriende instrusaun nebee ema foo, no halo tuir. Se ita la halo tuir instrusaun nebee mestri foo iha ezame laran, ita la liu ezame nee. Se ita nia patraun haruka ita halo buat ruma, maibee ita la kompriende ka la halo tuir, patraun bele hirus. Se ita lee sala instrusaun kona ba oinsaa atu hemu aimoruk ruma karik, aimoruk nee bele halo ita lanu, bele mos halo ita mate.³

¹ Uluk, ortografia simples hakerek 'ny' ho 'ly', tanba 'nh' uza ba liafuan **bainhira, bainhaat** ho **bainhitu**. Agora muda fali ba 'nh' ho 'lh', tanba ema barak simu, no fasil atu transfere ba Portuges. Nunee, ita lee 'n-h' iha liafuan Tetun (ez. **bainhira**), no lee 'ny' iha liafuan Portuges (ez. **manha**).

² Uluk, ema baibain dehan 'efi', 'eli', 'eni', 'eri', tuir Portuges antigu. Maibee agora, Portuges temi badak deit.

³ Seksaun nee, balu adapta CDU (2014: 85-88).

Estudante dala barak la halo tuir instrusaun nebee mestri foo, tanba razaun tuir mai:

- Sira la lee.
- Sira lee liu deit.
- Sira kompriende, entaun siik deit.

Bainhira ita simu servisu uma iha eskola, ita presiza hatene:

- topiku ka titulu
- data ikus atu hatama
- nia naruk hira: Hakerek paragrafu ida deit ka pajina sanulu? Foo apresentasaun minutu ida deit ka, minutu lima?
- nia valor masimu hira? Porsentu hira? Se ita hetan servisu uma rua, ida 50%, ida seluk 5% deit, entaun diak liu foo tempu barak liu ba ida 50%.
- instrusaun: Ita tenki halo saida?

Bainhira ita foin simu servisu uma, haree kedas, ita tenki halo saida? Se ita la kompriende, ka informasaun la kompletu, diak liu husu kedas ba mestri.

Revizaun

1. Hakerek prinsipiu lima nebee ita bele uza hodi hili ortografia nebee mak diak liu.
2. Hili ida nebee mak loos: hotel / otel; eskola / escola, alokasaun / alocação, membro / membru, kuandu / quando, secundaria / sekundaria, povo / povu, tiu / tio, hospital / ospital.

Komentariu kona ba ezersiziu

- » 1. Se ita haree deit ba pratika, ita nebee eskola boot bele toman aan lee ortografia oi-oin. Maibee tuir census 2010 nian, hosi ema nebee tinan 15 ba leten, so 56% mak hatene lee ho hakerek Tetun.¹ Se sira seluk atu aprende lee ho hakerek Tetun, diak liu ita iha ortografia ida nebee simples no sempre tuir regra.
- Iha tan problema ida. Se karik ita ida-idak hakerek nafatin tuir ita nia hakarak, ema barak sei moe, tanba senti Tetun seidak dezenvolve.
- » 2. Ortografia foun diak liu, tanba razaun rua:
- (iv) Ortografia foun uza letra ida deit hodi hakerek 'j', 'c' ho 'u'. Maibee ortografia tuan uza letra rua: 'dj', 'tj' ho 'oe'.
 - (v) Tuir ortografia tuan, letra 'oe' hamutuk hakerek son /u/. Maibee iha lingua balu ho vogal 'o' ho 'e' tuir malu, hanesan Tetun moe. Ida nee atu hakerek oinsaa fali? Tanba se ita hakerek 'moe', entaun tuir ortografia tuan, ema sei lee nafatin 'mu'.
- » 3.
- (a) Iha prinsipiu 3 mak hatudu katak 'u' diak liu duke 'oe':
 - (vi) Prinsipiu 2: Se ita uza 'oe' hodi hakerek son /u/, oinsaa mak ita sei hakerek /oe/ iha liafuan **moe**?
 - (vii) Prinsipiu 3: Ema aprende letra ida 'u' fasil liu duke aprende letra rua tuir malu.
 - (viii) Prinsipiu 4: Letra 'u' uza mos iha Portuges ho lian Indonezia. Letra 'oe' uza iha lian Olanda, maibee ita la uza lian Olanda iha Timor Leste.
 - (b) Prinsipiu 2 ho 3: Son /x/ sempre hakerek hanesan, ho letra deit.
 - (c) Prinsipiu 3: Diak liu hakerek son /x/ ho letra ida deit duke letra rua. Prinsipiu 4: Diak liu uza letra hosi lingua ofisial Portuges duke tuir lingua nasaun seluk nian.

¹ National Statistics Directorate (NSD) & United Nations Population Fund (UNFPA). (2011). *Population and Housing Census of Timor-Leste, 2010. Volume 3: Social and economic characteristics* (p. 139). Hosi <https://www.mof.gov.tl/wp-content/uploads/2011/06/Publication-2-English-Web.pdf>

3. Aprende liafuan foun

Objetivu

Bainhira estuda tiha kapitulu nee, estudante sira sei bele: ¹

- hatene, estudante presiza liafuan hira;
- hatene oinsaa dekor liafuan foun;
- hatene informasaun nebee mak ita bele hetan iha disionariu;
- hatene diferenza entre ortografia simples ho ortografia INL nian.

Emas baibain hatene liafuan hira?

Emas baibain hatene liafuan hira? Nee susar atu hatene, tanba depende ita nia definisaun. Liafuan balu ita rona ona, no kompriende uitoan ona, maibee seidak hatene uza; liafuan hirak nee ita ‘hatene’ ka seidak? Nunee mos, liafuan balu, se ita hatene nia huun, ita mos kompriende liafuan nee, por ezemplu se ita kompriende *sala* ho *laek*, ita mos kompriende *sala-laek*. Entaun ita sura *sala*, *laek* ho *sala-laek* keta-ketak (halo liafuan tolu) ka, sura deit *sala* ho *laek* (liafuan rua)?

Kona ba Tetun, emas seidak halo peskiza kona ba liafuan hira mak emas baibain hatene. Maibee kona ba Ingles, nia dadus maizumenus hanesan nee:²

- Labarik tinan 6 hatene ona liafuan 2.500 ba leten. Labarik sira nebee toman ona lee, ka baibain rona emas lee ba sira, sira nia vokabulariu bele too liafuan 5,000, nee dehan katak boot liu labarik sira seluk dala rua.
- Estudante nebee foin tama universidade hatene liafuan 20,000. Nee dehan katak, molok atu tama universidade, emas tin-tinan aprende liafuan 1,000.
- Ferik-katuas sira nebee lee barak durante sira nia vida tomak bele hatene liafuan too 50,000 ba leten. Maibee sira nebee uluk eskola depois nunka lee tan no nunka estuda tan, sira nia vokabulariu laduun aumenta ona.

Ita presiza hatene liafuan hira?

Kona ba Tetun, emas seidak halo peskiza kona ba liafuan hira mak ita presiza hatene. Maibee kona ba Ingles, nia dadus mak nee: ³ Se ita lee testu ruma ho Ingles, se ita nia vokabulariu Ingles too ona liafuan 3000, entaun ita sei hatene 95% hosi liafuan hotu-hotu iha testu nee, sei iha 5% mak ita la

¹ Informasaun barak iha kapitulu nee bazeia ba CDU (2014: 74-84).

² Numeru nee bazeia ba referensia tolu:

- Wren, Sebastian. (2014). *Developing Research-Based Resources for the Balanced Reading Teacher* (<http://www.balancedreading.com/vocabulary.html>)
- *Vocabulary*. (2014). Iha en.wikipedia.org
- CDU (2014: 74).

³ Dadus nee hosi Wren, Sebastian. (2014). *Developing Research-Based Resources for the Balanced Reading Teacher* (<http://www.balancedreading.com/vocabulary.html>). Liafuan nebee huun hanesan, nia sura dehan liafuan ida deit. Por ezemplu, *quick* ho *quickly*, nia sura ida deit.

hatene. Maibee se ita nia vokabulariu too ona liafuan 5000, entaun ita sei hatene 99.9%, so 0.1% mak ita la hatene.

Tanba saa mak ita tenki aumenta tan ita nia vokabulariu?

Ita hotu prezisa aumenta ita nia vokabulariu. Tanba saa? Se ita nia vokabulariu luan, ita iha vantajen barak:

- Ita bele kompriende diak liu buat nebee mak ita lee ho rona iha situasaun formal, hanesan iha jornal, eskola, notisias, seminariu, konferensia ho igreja.
- Ita bele koalia no hakerek diak liu, laos deit ho Tetun loro-loron nian kona ba asuntu baibain, maibee kona ba asuntu foun iha situasaun formal, ez. iha konferensia, seminariu, eskola ho servisu.
- Ita bele hetan rezultadu diak liu iha ezame ho servisu uma, tanba ita kompriende liu, no bele esplika diak liu. Se ita nia vokabulariu kiik deit, ita la bele hetan valor diak iha eskola.
- Ita bele analiza no hanoin ho klaru liu. Se ita la hatene liafuan atu temi buat ruma, susar loos atu hanoin klean kona ba buat nee.

Estudante iha universidade tenki aprende liafuan foun barak, hosi kategoria rua:

- liafuan jeral; ez. **baze de dados, sublinha, baxarelatu, rejimi kareira**
- liafuan hosi ita nia area rasik, hanesan enjenharia ka turizmu; ez. **baze de dados relasional ho enkriptasaun** iha area komputador.

Ho lian Tetun, liafuan akademiku barak liu foti hosi Portuges.

Oinsaa atu aprende liafuan foun?

Prosesu aprende liafuan foun baibain iha etapa haat hanesan nee:

1. Ita identifika liafuan foun. Baibain ita rona liafuan foun, ita la buka kedas nia signifkadu. Ita rona ka lee dala hira ona mak foin buka atu kompriende.
2. Ita kompriende liafuan nee bainhira mosu iha fraze laran, maibee se liafuan nee hamriik mesak iha lista ruma, ita la hatene. Bainhira ita foin rona liafuan foun dala haat, baibain ita seidauk kompriende lo-loos, tanba seidauk haree iha kontestu oi-oin. Ita rona dala 12 foin kompriende di-diak.
3. Ita bele foo liafuan nee nia definisaun (maizumenus). Nee dehan katak, ita kompriende ona liafuan nee, maski seidauk bele uza rasik.
4. Ita bele uza liafuan nee bainhira ita koalia ka hakerek.

Oinsaa mak ita bele aumenta ita nia vokabulariu?

- Ita prezisa lee barak no rona orador koalia kona ba asuntu oi-oin. Ema nebee lee barak, sira nia vokabulariu luan liu ema seluk nian.
- Bainhira ita hetan liafuan foun ida, koko took siik nia signifkadu. Se hakarak hatene liu tan, buka iha disionariu.
- Dekor liafuan foun.
- Uza liafuan foun nebee mak ita aprende. Buat nebee ita la uza, baibain lakon fali.

Uza kartaun (*flashcards*) hodi dekor

Ita bele uza kartaun hodi dekor liafuan foun. Nia metodu mak nee:

- Hakerek liafuan foun iha sorin, definisaun iha sorin. Se bele aumenta ezemplu diak ida.
- Loro-loron haree kartaun 5-10, balu foun, balu tuan. Haree ba sorin, depois hatete saida mak iha sorin. Por ezemplu, haree liafuan, depois hatete nia definisaun. Se lae haree definisaun, hatete nia liafuan. Se loos, tau vistu iha ninin. Se sala, la bele tau vistu lai.
- Kartaun nebee ita siik loos, rai ba semana oin. Nebee mak sala, rai ba aban.
- Bainhira ita siik loos dala tolu ona (entaun tau vistu tolu ona iha kartaun), ita laduun presiza haree tan kartaun nee. Hein tan fulan ida foin haree fila fali. Se loos nafatin, la presiza ona, tanba bele dehan hatene ona.

Prosesu nee bele halo ho kolega: ida husu, ita hataan. Bele mos halo ho grupu rua hodi haree grupu nebee mak domina liu materia nee.

Sistema nee mos bele uza ba materia seluk, laos lingua deit. Por ezemplu, bele tau produktu kimiku ida nia naran iha sorin, nia formula iha sorin (ez. bee = H₂O). Bele mos tau pergunta ida iha sorin ('Planeta hotu-hotu nia naran saida?') no nia resposta iha sorin.

Se ita iha komputador, *tablet*, ka telefone *smart phone*, ita mos bele *download* programa oi-oin atu ajuda ita dekor liafuan foun. Baibain iha funsaun hanesan ho kartaun nee, maibee balu foo mos jogu oi-oin. Ida mak Quizlet, ita bele *download* ho gratis hosi www.quizlet.com.

Uza disionariu

Iha disionariu oi-oin. Balu uza lingua ida deit. Ba liafuan ida-ida, disionariu nee foo nia definisaun ho lingua nee duni. Balu uza lingua ka liu tan. Ba liafuan ida-ida, disionariu nee foo nia tradusaun ho lian seluk.

Balu disionariu jeral; so liafuan jeral mak tama iha laran. Balu disionariu ba area espesifiku, hanesan enjenharia ka turizmu; so liafuan hosi area nee mak tama iha laran.

Ba liafuan ida-ida, disionariu baibain hatudu informasaun tuir mai:

- Ortografia. Liafuan nee hakerek oinsaa?
- Pronunsia.
- Kategora gramatika: Ida nee substantivu, verbu, adjetivu, ka saida?
- Definisaun, ka tradusaun ba lian seluk.

Disionariu balu mos foo informasaun tuir mai:

- Liafuan nia huun. Liafuan nee hosi lingua nebee?
- Ezemplu: fraze ida nebee uza liafuan nee.
- Liafuan seluk nebee iha relasaun ho liafuan nee, hanesan nia sinonimu ka antonimu, liafuan nebee espesifiku liu ka jeral liu
- Liafuan nee uza iha kontestu saida? Ez. antigu ka, ema tekniku deit mak uza ka.

► 1. Tuir mai iha ezemplu oi-oin. Ba ida-ida, buka hatene:

- (i) Disionariu nee uza lingua hira?
- (ii) Disionariu nee foo informasaun saida? ez. foo kategora gramatika ka, ezemplu ka?
- (iii) Liafuan nee nia kategora gramatika saida?

Hosi: Williams-van Klinken, Catharina. (prepara dadauk). *Disionariu interativu Tetun-Ingles-Portuges-Indonezia*.

halo pouku

mock, ridicule

memperolok-olokan

fazer pouco de, troçar, fazer troça de, gozar, reinar, rir de

Atu hanesan: halo trosa, goza, abuzo malu, book malu.

esportasaun

n

export, exporting

ekspor

exportação (f)

Hosi: Port.

Antonimu: importasaun

Ez. Tinan ida nee, esportasaun kafé menus, maibee importasaun foos sae makaas.

Hosi: Correia, Adérito José Guterres, de Araújo e Corte-Real, Benjamim, Hull, Geoffrey Stephen, Saunders, George William, Tilman, Rosa da Costa, Soares, Mário Adriano, & dos Santos, Domingos. (2005). *Disionáriu nasonál ba Tetun ofisiál*. Dili: Instituto Nacional de Linguística, Universidade Nacional Timor Lorosa'e.

pouku (halo ~)

VERBU Halo moe, goza, hatún ema nia dignidade.

SIN. zombaria, trosa.

obra

SUBSTANTIVU

1. Tarefa ka knaar ida.

2. Serbisu arte nian ida.

EZ. Halo estátua funu-na'in sira-ne'e obra boot ida.

Siik liafuan foun nia signifikadu

Bainhira ita hetan liafuan foun ida, dala barak ita bele siik nia signifikadu. Atu siik ho diak, ita bele uza informasaun hirak tuir mai:

1. Se karik liafuan nee iha prefiksu ka sufiksu, no ita hatene liafuan nia huun, ita bele siik mos nia signifikadu. Ez. **falsifikasaun** mai hosi **falsu** + **ifika** + **saun**. Sufiksu **-ifika** ita haree ona iha **simplifika** (halo simples) ho **fortifika** (halo forti); **-saun** hatudu ba prosesu. Nunee, ita bele siik dehan **falsifikasaun** nee prosesu halo buat ruma sai falsu.

2. Dala ruma testu foo liafuan nia definisaun. Ez.

“Quo Vadis!. Signifika lia fuan Latina nee dehan katak, prosesu ida ke ninia hun ho rohan la hatene loos halai ba nebe.” (STL 12/1/2007)

3. Balu foo nia tradusaun ba liafuan seluk. Ez.
Literatura konvida ita atu fila fali atu observa (meneropong) ita-nia espasu fuan ho neon nian. (Abe Barreto (2009), 'Lia murak-lia murak-lia matak malirin')
4. Dala ruma testu foo ezemplu.
Ema uitoan deit mak gosta hakiak reptil, hanesan samea, toke ho teki.
5. Hosi estrutura fraze ita bele haree, ida nee sasaan ruma ka, ema ka, hahalok ka, karakteristik ka...
Hau nia biin hakarak sosa perola, maibee karun liu.
Ema nee nia hahalok amoral.
6. Hosi kontestu ita dala ruma bele haree nia signifikadu.
Hau lakohi hemu gin and tonic tanba tauk lanu.
7. Ita dala barak bele siik, autor senti oinsaa kona ba buat nee: buat nee diak ka la diak?
Imi farizeu sira hamoos kopu no bikan nia liur, maibé imi-nia laran mesa karak no aat.
(Lucas 11:39 iha Liafuan Diak ba Imi).
- 2. Lee fraze tuir mai. Liafuan ho linha iha okos, siik took nia signifikadu. Ita uza informasaun saida hodi siik nee?
- (i) Ohin labarik ida mout iha tasi ibun Pantai Kelapa. Ema lukudor Atauro ida mak ajuda nia.
 - (ii) Hakmirik nee haan ba gostu, tanba halo hosi kamii, ai manas ho ai farina tahan.
 - (iii) Jesus dehan: "Maria!" Nia fila hodi dehan ba Jesus: "Rabboni!" katak Mestre. (João 20:16, Liafuan Diak ba Imi)
 - (iv) Labarik feto nee ema oin nain tanba nia foin mai hela iha bairu nee maibee nia liga diak nia vizinhu hotu.
 - (v) Iha jardin animal nian, ema tau animal herbivoru ho karnivoru keta-ketak tanba sira haan hahaan la hanesan. Razaun seluk, keta halo animal karnivoru haan fali animal herbivoru.
 - (vi) Hau nia amaa hela iha foho, uluk ami sei kiik nia sempre homan biti husi edan hodi habai kafee no uza ba toba.
 - (vii) Uluk hau sei kiik, iha tempu udan, hau nia apaa haruka hau baa fokit barlega iha batar laran hodi baa foo haan fahi.
 - (viii) Kous labarik keta doko demais, se lae nia bele mura tanba nia foin haan bosu loos.
 - (ix) Hau gosta ba misa iha igreja nee tanba iha haklaken nain nebee diak.
 - (x) Kuitadu! Besi sira foin hola nee mesak meak deit.

Ortografia simples ho ortografia INL

Too agora, disionariu ho testu uza ortografia oi-oin. Disionariu balu uza ortografia INL nian. Atu buka liafuan tuir ortografia nee, ita presiza hatene diferensa tuir mai:

Ortografia simples	Ortografia INL	Komentariu
nh	ñ	Iha disionariu INL, ‘ñ’ tama hamutuk ho ‘n’. Por ezemplu, liafuan nee tu-tuir malu iha Hull (2002): mana, maná, maña, manabe
lh	ll	
r	rr	Ho Portuges, ‘rr’ ho ‘r’ rona la hanesan, ez. <i>carro</i> ho <i>caro</i> ; nunee hakerek mos la hanesan. Ho lian Tetun, rua nee rona hanesan, nunee ortografia simples hakerek mos hanesan.
la uza ’	’	Letra nee hosi Tetun Terik, maibee iha Tetun Dili ema kuaze la pronunsia ona. Nee mak ortografia simples la hakerek. Iha disionariu, letra nee la influensia liafuan nia pozisaun. Por ezemplu, liafuan nee tu-tuir malu iha Hull (2002): nedok, ne’e, ... ne’emai, neen.

INL mos uza trasu barak (ez. **ai-kakeu, ha’u-nia**), maibee la afeta liafuan nia pozisaun iha disionariu.

Halo lista liafuan foun

Liafuan foun nebee ita hasoru, diak liu hakerek iha lista para bele halo revizaun. Iha lista nee hakerek:

- liafuan nee
- definisaun
- sinonimu, antonimu
- ezemplu: fraze ida uza liafuan nee
- Portuges, Ingles ka lian Indonezia, se ita hatene.
- Se bele, tau mos dezenhu, por ezemplu ba sasaan ka hahalok.
-
- Ezemplu:

integridade

Ema nebee iha integridade, nia onestu, no halo tuir saida mak nia koalia.

≈ onestu, laran moos ≠ bosok-teen = *integridade* (P), *integrity* (E)

Ez: Ita presiza ukun nain sira nebee iha integridade.

Revizaun

1. Tuir peskiza iha lian Ingles nian, ema baibain hatene liafuan hira? Labarik tinan 6 hatene hira, estudante foin tama universidade hatene hira, no ferik-katuas nebee lee durante sira nia vida tomak hatene hira?
2. Tanba saa mak ita tenki aumenta tan ita nia vokabulariu? Esplika buat haat.
3. Prosesu aprende liafuan foun oinsaa? Temi etapa haat.
4. Oinsaa mak ita bele aumenta ita nia vokabulariu? Temi buat haat.
5. Oinsaa mak ita uza kartaun (*flashcards*) hodi dekor?
6. Bainhira ita buka liafuan iha disionariu, ita bele hatene informasaun saida? Temi buat walu.
7. Oinsaa mak ita siik liafuan foun nia signifikadu? Temi buat hitu.
8. Oinsaa mak ita siik liafuan foun nia signifikadu? Temi buat hitu nebee dala ruma bele ajuda ita siik.

Bibliografia: Disionariu ho glosariu

Disionariu interativu iha komputador

Williams-van Klinken, Catharina. (2011). *Interactive Tetun-English dictionary*. Dili: Dili Institute of Technology. www.tetundit.tl. [Tetun/Ingles, Ingles/Tetun. Gratis, foo liafuan ho espresaun loro-loron nian hamutuk 7.400, balu ho sinonimu, antonimu ho ezemplu. Bele buka tuir Tetun ka Ingles, bele mos buka tuir kategoria hanesan hakaan ka saude.]

Disionariu jeral

Buka Hatene. (2005). *Disionáriu Tetun-Portugés-Indonéziu ho matadalan gramátika nian; Dicionário Tetun-Português-Indonésio com guia de gramática; Kamus Tetun-Portugis-Indonesia dengan buku pedomam tatabahasa*. Dili: Buka Hatene. [Tetun/Portuges/Indonezia, badak]

Correia, Adérito José Guterres, de Araújo e Corte-Real, Benjamim, Hull, Geoffrey Stephen, Saunders, George William, Tilman, Rosa da Costa, Soares, Mário Adriano, & dos Santos, Domingos. (2005). *Disionáriu nasionál ba Tetun ofisiál*. Dili: Instituto Nacional de Linguística, Universidade Nacional Timor Lorosa'e. [Liafuan Tetun, foo definisaun mos ho lian Tetun.]

Costa, Luís. (2000). *Dicionário de Tétum-Português*. Lisbon: Edições Colibri. [Tetun Terik/Portuges.]

Hull, Geoffrey. (2000). *Short English-Tetum dictionary*. Sydney. [Ingles/Tetun.]

Hull, Geoffrey. (2002). *Standard Tetum-English dictionary*. (3rd ed.). Winston Hills: Sebastião Aparício da Silva Project in association with Instituto Nacional de Linguística. [Tetun/Ingles, boot, inklui liafuan Tetun Terik ho Portuges barak nebee ema baibain la hatene.]

Manhitu, Yohanes. (2002). *Kamus Indonesia-Tetun Tetun-Indonesia*. Jakarta: PT Gramedia Pustaka Utama.

Simões, S. (2014). *Disionáriu badak Tetun-Portugés, Portugés-Tetun, Inglés-Tetun, Tetun-Ingles*.

Williams-van Klinken, Catharina. (2008). *Word-finder: English-Tetun, Tetun-Ingles*. Dili: Dili Institute of Technology. [Tetun/Ingles, Ingles/Tetun. Foo liafuan loro-loron nian deit, hamutuk 4.500.]

Disionariu espesifiku (glosariu)

ARD, MOI, & UNTL. (2004). Glossário de Terras. Hosi http://pdf.usaid.gov/pdf_docs/Pnadb833.pdf. [Tetun/Portuges/Ingles/Indonezia, kona ba lei rai nian.]

Glossário de termos seleccionados da Formação Profissional em Português, Tetum e Inglês / Vocational training: a glossary of selected terms in Portuguese, Tetum and English. (2002). Dili: Secretaria de Estado do Trabalho e Solidariedade. [formasaun profesional.]

Glosáriu Edukasaun Sívika ho lian Tetun, Portugés, Inglés, Indonézia. (data la iha). Dili: UNDP. [Tetun/Portuges/Ingles/Indonezia, kona ba edukasaun sivika.]

Independent Electoral Commission, & UNDP. (2002). *Glosáriu eleisaun nian: lia fuan kona ba eleisaun*. Dili, East Timor. www.tetundit.tl. [Catharina Williams-van Klinken halo hamutuk ho Nuno Gomes, Fransisco Luis Fernandes ho Bernardino Menezes. Tetun/Portuges/Ingles/Indonezia, kona ba eleisaun.]

Quintão, Guilherme da Silva. (2007). *Disionáriu jerál agrikultura*. Dili: Timor Aid. [Tetun ho definisaun, balu ho Ingles, Portuges lian Indonezia, kona ba agrikultura.]

— (2008). *Disionáriu tékniku pekuária no veterinária*. Dili: Timor Aid. [Tetun ho definisaun, balu ho Ingles, Portuges lian Indonezia, kona ba pekuaria ho veterinaria.]

- de Souza, Ilda , & Morgan de Queiroz, Josué. (2012). *Glossário multilíngue de ferramenos e instrumentos: Português – Tétum – Indonésio - Inglês*. Hera: Faculdade de Engenharia, Ciências e Tecnologia, Universidade Nacional Timor Lorosa'e. [Tetun/Portuges/Ingles/Indonezia, kona ba instrumentu.]
- UNTAET Human Rights Unit. (1999). *Human rights glossary*. Dili. [Ingles/Indonezia/Tetun/Portuges, badak, kona ba direitus umanus.]
- USAID Land law Program II. *Glosáriu agrikultura nian*. Dili. Tetun/Portuges/Ingles/Indonezia, kona ba agrikultura, pajina 9.]
- USAID Land law Program II. *Glosáriu lei rai nian*. Dili. Tetun/Portuges/Ingles/Indonezia, kona ba lei rai nian, pajina 13.]
- USAID Land law Program II. *Glosáriu ekonomia nian*. Dili. [Tetun/Portuges/Ingles/Indonezia, kona ba ekonomia, pajina 8.]
- Williams-van Klinken, Catharina, Cham, Marcelo Fernandes Xavier, & Alkatiri, Saleh Abdullah. (2013). *Glosariu informatika ho lian Tetun, Portuges, Ingles ho Indonezia*. Dili: Dili Institute of Technology. www.tetundit.tl. [Tetun/Portuges/Ingles/Indonezia, kona ba informatika, liafuan 700.]

Ortografia: Vogal naruk (1)

Ho Tetun, vogal badak ho vogal naruk la hanesan. Por ezemplu, **hare** (*padi*) ho **haree** (*melihat*), **kabas** (*kapas*) ho **kabaas** (*bahu*), **kaben** (*menikah*) ho **kabeen** (*ludah*). Tanba rona la hanesan, ita mos hakerek la hanesan. Ita hakerek vogal naruk halo dobradu, hanesan iha ezemplu tuir mai:

aas		hahuu		knaar		nebee
aat		hamriik		knuuk		neen
baa	'pergi'	haree	'melihat'	kokoreek		nusaa
baar		harii		kokoteek		nuu
basaa	'karena'	hariis		laduun		oinsaa
bee	'air'	hasee		lee		raan
been		hataan		lees		riin
biin		hatuun		leet		saa
dadeer		hatuur		liis		sasaan
faak		huu		mamiik		see 'siapa'
feen		huun		manaan		sees
foo		iis		meer		siin
foos		kaan-teen		mii		taa
fuuk		kabaas	'bahu'	moos	'bersih'	tansaa
haan		kabeen	'ludah'	morteen		tee
haas		kabeer		nabeen		teen
haat		kadoo		naklees		tuun
hadeer		kamaan		nanaal		tuur
hahaan		kamii		nebaa		uut

4. Desidi objektivu

Objektivu

Bainhira estuda tiha kapitulu nee, estudante sira sei bele:

- hatete, tanba saa mak sira hakarak estuda iha DIT. Sira nia objektivu saida?
- hatene, oinsaa atu fahe tempu;
- prepara orariu ba semana no ba trimestre tomak;
- hanoin lai sira nia objektivu no lee nain sira nia presiza, antes komesa hakerek;
- hatene diferensa entre vogal naruk ho vogal badak.

Desidi ita nia objektivu

Hanoin di-diak: Iha universidade, ita hakarak hetan saida? Se ita iha objektivu nebee klaru foin ita bele too iha nebaa. Por ezemplu, se iha objektivu atu baa Soe, karik bele too. Se ita la iha objektivu, ita nunka atu too iha nebaa.

Estudiante presiza desidi sira nia objektivu, tanba saa mak sira hakarak estuda iha universidade.

- 1. Lista tuir mai hatudu estudante oi-oin nia objetivu. Hanoin objetivu ida-ida hodi desidi, objetivu nee importante ba ita ka lae. Se lae liu, hili numeru '1', se importante loos, hili '5', se iha klaran, hili numeru ida iha klaran.¹

Ita nia objetivu saida?	La importante Importante loos				
Dezenvolve aan					
Atu bele fiar aan	1	2	3	4	5
Atu bele iha hanoin nebee luan	1	2	3	4	5
Atu hetan esperiensiia foun iha universidade	1	2	3	4	5
Edukasaun					
Atu hetan diploma	1	2	3	4	5
Atu aprende kona ba materia nebee hau gosta	1	2	3	4	5
Atu iha oportunidade hodi estuda	1	2	3	4	5
Atu hetan valor diak	1	2	3	4	5
Atu bele liu ezame (hetan C mos diak)	1	2	3	4	5
Servisu					
Atu hetan servisu nebee diak	1	2	3	4	5
Atu domina materia para bele halo servisu ho diak	1	2	3	4	5
Atu bele hetan salariu nebee diak	1	2	3	4	5
Sel-seluk tan					
Atu hatudu ba hau nia maluk sira katak hau mos bele	1	2	3	4	5
Atu bele iha kolega foun	1	2	3	4	5
Objetivu seluk:	1	2	3	4	5
_____	1	2	3	4	5
_____	1	2	3	4	5

- 2. Hosi lista iha leten, haree objetivu nebee mak importante ba ita. Hakerek paragrafu ida kona ba ita nia objetivu estuda iha universidade.

Tansaa mak fahe tempu importante?

Ita hotu iha servisu oi-oin deit, no presiza aprende fahe tempu ho di-diak. Tansaa mak fahe tempu importante ba estudante?²

- Fahe tempu bele ajuda ita hodi uza tempu ho di-diak.
- Fahe tempu ajuda ita para la bele hatama servisu uma tarde. Nunee ita laduun ulun moras kona ba tempu.
- Fahe tempu ajuda ita atu bele foo tempu ba atividade ida-idak. Nunee too iha ezame mos, ita laos estuda deit loron-kalan, maibee iha tempu atu halo ulun malirin.

¹ Ezersiziu ida nee adapta hosi CDU (2014: 11). Sira adapta fali hosi: S. Cottrell, 2003, The Study Skills Handbook, 2nd edition, Palgrave MacMillan.

² Seksaun nee ho seksaun oin mai bazeia ba CDU (2014: 24-29).

Oinsaa atu fahe tempu?

Atu fahe tempu ho diak, ita mak tenki desidi rasik. Ita tenki hatene ita nia aan. Por ezemplu, ita ema ida nebee gosta estuda mesak iha kalan boot ka, ema ida nebee presiza estuda hamutuk ho ema seluk iha kampus? Ita mos presiza hatene ita nia objektivu. Ita hakarak aprende buat barak no hetan valor nebee diak ka, hakarak deit hetan sertifikadu ida ho valor 'C' nakonu?

Ba estudante, diak liu halo planu oin rua: ida hatudu saida mak ita halo semana-semana, ida hatudu planu ba trimestre tomak.

Atu halo planu semanal

1. Hanoin di-diak, iha semana ida nia laran ita tenki halo saida? Hakerek lista ho atividade hotu-hotu. Keta haluha aula, estuda ho servisu uma, halimar, servisu uma laran, servisu buka osan, moris espirital, familia...
2. Iha planu semanal, hakerek uluk buat nebee mak ita la bele muda, hanesan aula, servisu, ka ensaiu.
3. Husi tempu nebee sei mamuk, hanoin di-diak, tempu nebee mak efetivu liu atu estuda no halo servisu uma. Ema balu estuda dadeer mak diak, balu kalan. Servisu balu ita bele halo iha tempu badak, balu presiza oras tolu-haat. Entaun hatama servisu nebee mak importante liu iha tempu diak nee.
4. Hatama buat selu-seluk tan ba iha tempu nebee sei mamuk

Atu halo planu ba trimestre tomak

Buat nebee ita halo semana-semana la tama iha planu ba trimestre tomak. Planu nee hatudu deit atividade hotu-hotu nebee 'ekstra', hanesan ezame, servisu uma nebee boot liu baibain, loron boot, festa, enkontru, seminariu ho konferensia. Nunee ita bele haree kedas, semana nebee mak ita iha servisu barak, no semana nebee mak servisu laduun barak. Se ita haree dehan semana oin ita tenki hatama servisu uma oin lima kedas no tuir tan konferensia, ita bele prepara antes.

Prosesu hakerek: hanoin lai objektivu no see mak atu lee

Desidi ita nia objektivu: ita hakerek hodi halo saida?

Ema hakerek ho objektivu oi-oin. Por ezemplu:

- Hatama informasaun ba dokumentu permanente para la bele lakon, hanesan relatoriu finansas ka kontratu.
 - Hanorin ema atu halo buat ruma, hanesan reseita hahaan nian, manual komputador, ho prosedimentu, ho selu-seluk tan.
 - Hatudu hakerek nain nia matenek, hanesan monografia ka ezame.
- 3. Buka tan objektivu. Por ezemplu, ema hakerek testu hirak tuir mai hodi halo saida?

FAAN TAKSI

Modelu Honda Civic SO4
 Produsaun tinan 2011
 Folin \$10,000
 Kontaktu: 7120 1234

“Lia anin”, hosi Alcatras

O rona hosi dook hau tatoli
lia anin liu hosi knananuk ida nee.
Iha nee hau tuur hanoin ba deit o
ho laran tristi.
Wainhira o fila mai?

Iha loron hau husik o kaer metin hau nia liman
katak o lakohi hau atu fila.
Mai ona! Mai ona, doben!
Mai hamutuk ho hau iha nee.
Uuu... uuu... aaa... doben.

MEMO

Halo favor senhora Isabel, kopia hela dokumentu sira nee, tanba hau sei baa tuir enkontru ida iha eskola Canossa Haas Laran. Hau sei fila fali iha tuku 11.00 dadeer.

Obrigadu barak.

Husi : Arnaldo de Jesus.

KONVITE

Ba : Kolega Antonio Mendonça, mak hau respeita.

Husi karta ida nee, hau hakarak konvida ita boot atu bele hakat mai hodi selebra hamutuk hau nia tinan nebee sei halao iha

Loron: Sabadu.

Data: 22/11/2014.

Oras: 17.00 OTL, too remata.

Fatin: hau nia uma (Delta IV).

Ikus mai hau husu ita boot nia partisipasaun, no hatoo obrigadu barak.

Husi :

Alberto Correia.

Ita hakerek hodi halo buat barak. Ezemplu tan mak atu dada ema nia laran (hanesan pamfletu politiku), dudu ema hodi halo buat ruma, halo kontenti ema nia laran, kritika politika ruma, ka halo buat ruma nebee rona kapaas, hanesan poezia. Bainhira ita hakerek ita nia ideia, nee mos bele ajuda ita atu hanoin di-diak, para ita nia ideia sai klaru liu.

Ita presiza hatene di-diak ita nia objetivu: ita hakerek buat nee hodi halo saida?

Hanoin di-diak, see mak atu lee

Molok atu hakerek, hanoin di-diak lai, ita hakerek nee ba see?

Lee nain sira hatene saida kona ba asuntu nee? Sira presiza hatene saida? Se karik sira hatene barak ona, lalika esplika hotu-hotu. Maibee se sira hatene utoan deit, tanba esperiensiya iha area nee la iha, ita presiza esplika di-diak.

Lee nain sira nia nivel Tetun oinsaa? Sira eskola boot ka lae, hatene liafuan tekniku barak ka lae, hatene liafuan Portuges barak ka lae? Sira toman lee ka, hetan buat simples mak foin konsege lee? Ita hakerek ba ema eskola boot, la hanesan ita hakerek ba ema nebee eskola primaria deit.

Ortografia: Vogal naruk (2)

Iha kapitulu 2, ita haree katak vogal naruk ita hakerek ho vogal dobradu.

Atensaun di-diak! Liafuan iha sorin karuk, nia vogal naruk. Liafuan iha sorin loos, vogal badak.

Vogal naruk	Vogal badak
baa <i>pergi</i>	ba <i>ke, kepada, untuk</i>
bee <i>air</i>	be <i>yang</i>
kee <i>menggali</i>	ke <i>yang</i>
moos <i>bersih</i>	mos <i>juga</i>
see <i>siapa</i>	se <i>kalau</i>

Liafuan balu sempre badak: **la** ‘tidak’, **o** ‘engkau’, **ka** ‘atau’, **ho** ‘dan’, **i** ‘dan’.

Liafuan hosi Portuges, balu mos iha ita hakaas iha silaba ikus; hanesan **animal** ho **doutor**. Se karik ita tuir regra Tetun nian, ita sei hakerek ‘*animaal*’ ho ‘*doutoor*’. Maibee se ita hakerek vogal dobradu hanesan nee, kuaze la iha ema ida mak simu. Tanba nee, ortografia simples hakerek ho vogal ida deit (ezemplu: ‘*animal*’, ‘*doutor*’).

Liafuan badak balu nebee ema uza loro-loron iha Tetun Dili, no ema barak senti katak sai Tetun ona, ortografia simples mos simu ho vogal dobradu. Nunee bele hakerek ‘*avo*’ ka ‘*avoo*’, ‘*apa*’ ka ‘*apaa*’, no ‘*ama*’ ka ‘*amaa*’.

Liafuan balu rona hanesan, maibee ida mak Tetun orijinal, no ida foti hosi Portuges, nunee la presiza hakerek ho vogal rua.

Tetun orijinal	Hosi Portuges
siin <i>asam</i>	sin <i>ya</i>
laan <i>layar (di kapal)</i>	lan <i>bulu domba</i>
aas <i>tinggi</i>	as <i>kartu as</i>
bee <i>air</i>	be <i>huruf B</i>

Revizaun

1. Antes ita komesa hakerek, ita tenki hanoin lai kona ba saida? Temi buat rua.
2. Ita hakerek **bee** ‘*água*’ ho vogal rua, maibee **be** ‘*que*’ ho vogal ida. Tanba saida?
3. Ita hakerek **nanaal** ho ‘a’ rua, maibee **animal** ho ‘a’ ida, maski rona ba hanesan. Tanba saida?

5. Koalia formal no koalia halimar

Objetivu

Bainhira estuda tiha kapitulu nee, estudante sira sei bele:

- hatete diferensa entre Tetun nebee ita koalia iha situasaun formal, ho Tetun nebee ita koalia halimar;
- hatene uza letra boot ho letra kiik.

Diferensa entre koalia formal no koalia halimar

- 1. Tuir mai iha testu haat. Tolu primeiru, ami grava ema koalia, depois hakerek tuir; testu D, ema seluk mak hakerek. Siik took, see mak koalia? (Katuas ka? Ema foin-sae ka? Padre ka? Ema eskola boot ka kiik?...) Oinsaa mak ita bele hatene? Nia koalia iha situasaun nebee? (Goza malu ka? Esplikasaun iha misa ka? Hanorin nia oan ka? ...) Oinsaa mak ita bele hatene?

A.

Iha konferensia ida nee mos Hasegawa esplika katak konselhu seguransa foo sai rezolusaun ida, hodi hanaruk tan misaun Nasoens Unidas ba fulan rua too iha vinti de Agostu. No mos simu desizaun husi sekretariu jeral atu husu ba aktu komisariu direitus umanus atu harii komisaun inkeritu independenti internasional, hodi haree ba insidenti nebee akontese iha vinti oitu de Abril, no vinti tres too vinti sinku de Maiu dois mil i seis.

...

Rezistencia Nasional Estudante Timor Leste RENETIL, husu ba juventude Timor oan atu kria paz no unidade nasional.

See mak koalia? Iha situasaun saida? _____

Liafuan: 88 Frazes: 3

Liafuan hira hosi Portuges? _____ Hosi lian Indonezia? _____ Hosi Tetun Terik? _____

Fraze kompletu ka lae? _____

Nia koalia, repete ka lae? _____ Foo ezemplu: _____

Komentariu seluk: _____

B.

Sira monta bee, paralon bee sentina nee sala hotu. Ai! Momentu hotu ona nee, ami monta, nee - ei pa! - araska nee. Hau haree, hau malae fudidu nee. Pois ami kua fali deit, kua fali ami nee rubah fali deit. Buat nee sentina nee, nia biasa iha nee, iha ninia naruk nee lima puluh, hosi tembok mai nee lima puluh delapan, nia <be> tembok nee, tanba <be> ida sentina nian ida <be>, ida <be> kloset ida tuur nian deit la hanesan ida <be> ita nian hanesan nenee lae. Ida nee kloset duduk neebee nia husi iha nebaa mai dua puluh delapan senti deit.

See mak koalia? Iha situasaun saida? _____

Liafuan: 104 Frazee: 6

Liafuan hira hosi Portuges? _____ Hosi lian Indonezia? _____ Hosi Tetun Terik? _____

Fraze kompletu ka lae? _____

Nia koalia, repete ka lae? _____ Foo ezemplu: _____

Komentariu seluk: _____

C.

Maun-alin sira, emi hatene kona ba saida mak funu. Emi hatene ona saida mak terus. Emi hatene saida mak tanis, saida mak matabeen, saida mak terus. Tanba lakon inan, lakon oan, lakon uma, lakon sasaan tomak tan funu. Tanba nee maluk sira ita lakohi buat ida nee akontese tan iha ita nia rain Timor Lorosae, iha nasaun Timor Lorosae nebee foun i liu-liu iha ita nia rain Ermera. Tanba nee ita hakarak harii pas, ita hakarak harii dame, hakarak harii unidade, iha ita nia nasaun Timor Lorosae, i liu-liu iha ita nia distritu Ermera.

See mak koalia? Iha situasaun saida? _____

Liafuan: 94 Frazee: 6

Liafuan hira hosi Portuges? _____ Hosi lian Indonezia? _____ Hosi Tetun Terik? _____

Fraze kompletu ka lae? _____

Nia koalia, repete ka lae? _____ Foo ezemplu: _____

Komentariu seluk: _____

D.

Emá ida deit maka sae ba lalehan, katak ida nebee tun hosi lalehan, katak Emá nia Oan mane. Hanesan uluk Moisés foti samea iha rai fuik maran, nunee mos sira sei foti Emá nia Oan mane, atu emá hotu nebee fiar Nia labele lakon, maibee hetan moris rohan-laek. Basaa Maromak hadomi tebes mundu too foo Nia Oan-mane mesak, atu emá hotu nebee fiar Nia la bele lakon, maibee hetan moris rohan-laek. Maromak la haruka Nia Oan mai iha mundu atu foo terus ba mundu, maibee atu mundu hetan soin hodi Nia. Emá nebee fiar Nia la hetan kastigu, maibee emá nebee la fiar hetan ona kastigu, basaa la fiar Maromak Oan mane mesak Nia naran.

See mak koalia? Iha situaun saida? _____

Liafuan: 111 Frazé: 5

Liafuan hira hosi Portuges? _____ Hosi lian Indonezia? _____ Hosi Tetun Terik? _____

Frazé kompletu ka lae? _____

Nia koalia, repete ka lae? _____ Foo ezemplu: _____

Komentariu seluk: _____

Agora kompara testu haat nee hodi haree diferensa entre koalia formal ho koalia halimar. Por ezemplu:

Kahur lingua nebee?

- 2. Testu nebee mak kahur Portuges barak liu? Nebee mak kahur Tetun Terik? Nebee mak kahur lian Indonezia?

Koriji aan: Testu B laos formal. Iha testu nee, koalia nain dala ruma komesa hatete buat ruma, depois para ona hodi hatete buat seluk fali. Por ezemplu, joven nee hahuu hatete “**ami monta, nee**”, depois la komplete fraze nee, maibee hatete fali “**Ei pa! araska nee**”.

- 3. Buka took ezemplu tan. Tansaa mak emá koriji aan iha testu B, maibee iha testu A ho C lae?

Uza liafuan hanesan a ho narsaa:

- 4. Liafuan hanesan **a, be, narsaa** mosu iha testu nebee? Tansaa mak emá uza liafuan nebee la iha signifikadu hanesan nee? Ita bele hakerek ka lae?

Temí rona nain sira:

- 5. Marka liafuan nebee mak temí rona nain sira; por ezemplu **maun-alin sira** ka **senhor-senhora sira mak hau respeita**. Ita temí rona nain sira iha kontestu nebee?

Repete: Bainhira koalia iha situaun formal, dala barak emá repete liafuan balu, too rona atu hanesan poezia. Hanesan padre (iha testu C) hatete **lakon** dala haat tu-tuir malu, hodi dehan “**Tanba lakon inan, lakon oan, lakon uma, lakon sasaan tomak.**”

- 6. Ita bele hasai repetisaun nee, para temí **lakon** dala ida deit; por ezemplu: “**Tanba lakon familia ho sasaan tomak.**” Tuir ita nia hanoin, koalia badak hanesan nee rona diak ka lae?

Vokabulariu luan: Bainhira ita konta istoria halimar, dala barak uza **depois** beibeik. Bainhira koalia iha situasaun formal ka hakerek, baibain ema buka atu uza liafuan oi-oin, ho vokabulariu luan liu.

Ita bele haree asuntu nebee ema koalia liu hosi vokabulariu nebee sira uza. Asuntu ida-idak iha nia vokabulariu espesifiku. Se ita atu hakerek ka koalia kona ba asuntu ruma, ita presiza aprende liafuan nebee kona ho area nee.

- ▶ 7. Iha testu A, buka liafuan nebee mak hatudu katak ida nee kona ba atividade Nasoens Unidas nian. Iha testu B, liafuan nebee mak hatudu katak ida nee koalia kona ba monta sentina?

Letra boot ho kiik

Tuir regra Tetun (ho tan Portuges, Ingles ho lian Indonezia), ita uza letra boot ba:

- Frazee foun: **Hau naran Virgilio.**
- Ema nia naran: **Maria Gusmão.** (Maibee ba prepozisaun **de, dos...** uza letra kiik: **Jorge de Araujo**)
- Fatin nia naran: **Manatuto, Xina, Palasiu Governu**
- Fulan nia naran: **Novembru, Dezembru**
- Organizasaun nia naran: **Dili Institute of Technology, CAVR.** (Maibee prepozisaun uza letra kiik, hanesan Portuges *de* ka Ingles *of*)
- Dr(a), Sr(a) : **Dr. Manuel Vong, Sra. Manuela de Fátima**

Kona ba loron nia naran, situasaun seidaik klaru: INL uza letra kiik tuir Portuges Europa nian agora, hanesan: **domingu, segunda, tersa.** Ortografia simples uza letra boot, tuir Portuges nebee uluk hanorin iha Timor, no mos lingua seluk hanesan Ingles ho lian Indonezia; nunee ita hakerek **Domingu, Segunda, Tersa.**

Kona ba lingua nia naran mos, situasaun seidaik klaru. Ema barak hakerek ho letra kiik tuir sistema Portuges nian. Maibee tuir ami nia hanoin, diak liu hakerek ho letra boot. Nia vantajen ho dezvantajen hanesan tuir mai:

- Portuges uza letra kiik ba naran lingua nian, hanesan: ‘*português*’, ‘*indonésio*’ ho ‘*chinês*’. Nunee, hakerek ho letra kiik diak tanba tuir lingua ofisial ida nee.
- Maibee, ho Portuges, lingua nia naran ho rai nia naran la hanesan. Por ezemplu, Portuges hakerek rai naran ‘*China*’ (ho letra boot), maibee lingua naran ‘*chinês*’ (ho letra kiik), rai ‘*Indonésia*’ (ho letra boot), maibee lingua nia naran mak ‘*indonésio*’ (ho letra kiik). Tetun oin seluk. Ba lingua balu nebee ema hotu-hotu hatene, ita bolu lingua nia naran tuir Portuges, hanesan **Portuges** ho **Ingles**. Maibee lingua barak nia naran, ita bolu tuir rai nia naran fali no rai nia naran nee ita hakerek ho letra boot. Por ezemplu **lian Indonezia** ho **lian Sumba**. Se ita hakerek ‘**portuges**’ ho ‘**ingles**’ ho letra kiik tuir Portuges, no ‘**lian Indonezia**’ ho ‘**lian Sumba**’ ho letra boot tanba temi rai nia naran, laduun diak. Ema bele hanoin katak ita respeita liu lingua Sumba duke lian Portuges. Nunee, diak liu hakerek lian hotu-hotu nia naran ho letra boot deit.
- Lian barak (hanesan Ingles ho lian Indonezia) uza letra boot hodi hakerek lingua nia naran. Nunee, laos Tetun deit mak uza letra boot.

- 8. Hakerek fila fali fraze tuir mai, uza letra boot ho letra kiik tuir regra iha leten.

horiseik, sesta-feira loron 6 fulan junhu 2004, diretor fundasaun naroman, virgilio dos reis, hatete ba jornalista timor post katak nia fundasaun nee sei loke kampu de trabalho iha distritu viqueque.

Revizaun

1. Hatete diferenca lima entre Tetun nebee ita koalia iha situasaun formal, ho Tetun nebee ita koalia halimar.
2. Ita uza letra boot ba saida? Foo buat lima.
3. Bainhira hakerek lingua nia naran, ema balu hakerek ho letra kiik (hanesan ‘portuges’), balu ho letra boot (hanesan ‘Portuges’).
 - (a) Tanba saa mak ema balu hakarak hakerek ho letra kiik?
 - (b) Tanba saa mak manual nee hanorin hakerek ho letra boot?
4. Hakerek fila fali testu tuir mai, uza letra boot ho kiik.

diretora foun timor aid nian mak maria de jesus, hosi quelicai, iha distritu manatuto. informasaun nee foo sai iha jornal suara timor lorosae, tersa loron 12 fulan abril 2005.

Komentariu kona ba ezersiziu

» 1. Testu haat nee hanesan tuir mai:

- A. Noticias TVTL, 22/6/2006
- B. Mekaniku nain rua koalia halimar iha ofisina (bengkel), Dili, tinan 2006
- C. Padre ida foo esplikasaun iha misa rekonsiliasaun iha Ermera, tinan 2001.
- D. Nai Jesus hanorin ema boot ida naran Nikodemus, Israel, maizumenus tinan 30. Liafuan nee hakerek iha evanjelhu Saun João 3:13-18 (Tradusaun *Liafuan Diak ba Imi*)

Ita bele haree diferensa barak. Ezemplu balu mak tuir mai:

- (xi) Kahur lingua nebee?
- (xii) Koriji aan ka lae?
- (xiii) Uza liafuan nebee la iha signifikadu, hanesan a ka narsaa, ka lae?
- (xiv) Temi rona nain sira ka lae?
- (xv) Repete ka lae?
- (xvi) Vokabulariu luan ka lae?

Tuir mai ita sei analiza diferensa hirak nee.

» 2. Kahur lingua:

- (i) Portuges: Ema nebee koalia Tetun Dili, hotu-hotu kahur liafuan hosi Portuges. Tuir Williams-van Klinken (2010)¹, se ema koalia halimar, liafuan Portuges bele too 25%, se koalia iha situasaun formal bele too 30%, iha jornal bele too 40%. Iha Tetun liturjiku (nebee uza iha igreja), numeru liafuan hosi Portuges menus.
- (ii) Lian Indonezia: Bainhira koalia halimar ho kolega, ema balu kahur lian Indonezia tuun-sae, balu kuaze la uza. Maibee iha situasaun formal, baiain lae. Nunee, hosi testu haat nee, testu B deit mak iha liafuan Indonezia barak, tanba nee ema foin-sae nebee koalia halimar.
- (iii) Tetun Terik: Iha Tetun liturjiku, ema kahur Tetun Terik uitoan, hanesan **no, maksalak, beran, kbiit-laek**.

» 3. Koriji aan: Bainhira ita koalia iha situasaun nebee la formal, ita laduun hanoin antes, saida mak atu hatete. Nunee, dala ruma ita komesa hatete buat ruma, mak foin hanoin atu koalia buat seluk fali. Iha situasaun formal, ita hanoin di-diak lai, mak foin koalia. Bainhira hakerek mos, ita hanoin lai mak foin hakerek. Nunee, ita hakerek fraze kompletu.

» 4. Liafuan hanesan a ho narsaa mosu beibeik bainhira ema koalia halimar ho kolega, hanesan iha testu B. Maibee rona la diak iha situasaun formal, no la bele hakerek.

» 5. Temi rona nain sira: Bainhira ita koalia iha situasaun formal (hanesan A ho C), ita baibain temi beibeik ema nebee rona, hanesan **maun-alin sira, maluk sira**, ka **inan-feton sira**. Koalia halimar ho kolega mos, ita bele temi sira beibeik, maibee uza liafuan seluk fali, hanesan **Loos duni maun!** Maibee bainhira ita hakerek iha situasaun formal, ita laduun temi rona nain sira.

¹ Williams-van Klinken, Catharina. (2010). Two Tetuns: Language change before your very eyes. Paper presented at the The 6th ENUS Conference on Language and Culture, Kupang.

- » 6. Repete: Iha Tetun, ita bele repete liafuan ho maneira oi-oin. Dala ruma koalia nain sira repete liafuan balu para sira nia liafuan bele monu ba ema nia laran. Se ita halakon tiha repetisaun nee, rona la diak fali. Iha situasaun formal hanesan misa ka diskursu politiku, ita presiza repete liafuan balu. Repetisaun hanesan nee laos buat foun ida iha Timor. Knananuk (*poezia tradisional*) mos sempre repete liafuan balu. Maibee, bainhira ita hakerek, repetisaun hanesan nee halo ema lee senti baruk fali.
- » 7. Asuntu:
- (i) Liafuan kona ba Nasoens Unidus iha testu A: konselhu seguransa, foo sai, rezolusaun, misaun, Nasoens Unidas, sekretariu jeral, komisaun direitus umanus, komisaun inkeritu independenti internasional
 - (ii) Liafuan kona ba monta sentina iha testu B: monta bee, paralon bee sentina, nia naruk, tembok, kloset ida tuur nian, kloset duduk, senti
- » 8. Horiseik, Sesta-feira laron 6 fulan Junhu 2004, diretor Fundasaun Naroman, Virgilio dos Reis, hatete ba jornalista Timor Post katak nia fundasaun nee sei loke kampu de trabalho iha distritu Viqueque.

6. Liga fraze kona ba tempu

Objetivu

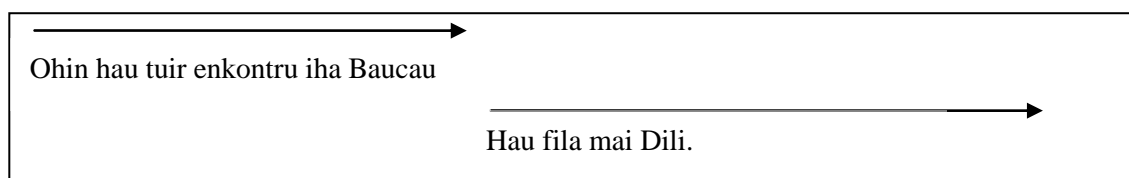
Bainhira estuda tiha kapitulu nee, estudante sira sei bele:

- liga fraze rua ho dalan oi-oin, para hatudu relasaun tempu nian;
- hatene metodu oi-oin hodi dekor informasaun foun;
- hatene uza pontu ho virgula.

Liga fraze kona ba tempu: *A depois B*

Baibain ita konta istoria ita presiza temi mos tempu. Saida mak akontese uluk? Buat rua akontese dala ida ka, ida hotu lai mak foin buat seluk akontese?

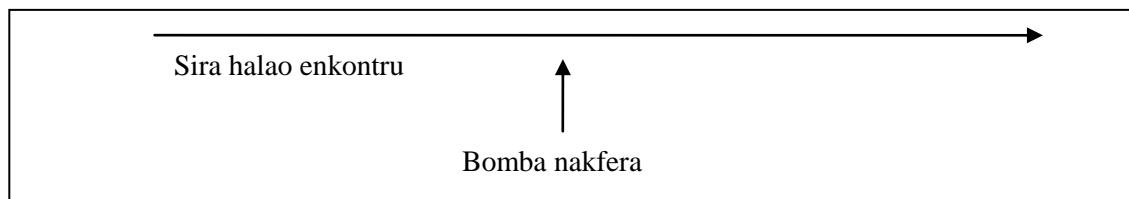
- 1. Koko took hakerek informasaun tuir mai, oin neen. Temi uluk enkontru mak foin temi **fila mai Dili**. Ezemplu: **Ohin hau tuir enkontru iha Baucau, depois fila mai Dili**. Kuidadu atu la bele muda nia signifikadu.

- 2. Hakerek took informasaun nee oin tolu tan, maibee tau **hau fila mai Dili** iha oin fali. Hanesan Ingles *Today I came back to Dili after attending a conference in Baucau.*

Liga fraze: *Bainhira A sei lao hela, derepentente B akontese*

- 3. Hakerek informasaun tuir mai, oin lima.

Oinsaa atu dekor?

Iha universidade ita presiza dekor buat barak. Diak liu ita hatene metodu diak para dekor informasaun foun.¹

- 4. Hanoin took resposta ba pergunta hirak tuir mai. Ba pergunta ida-idak, analiza took, ita uza metodu saida hodi hanoin hetan nia resposta?
- (i) Ita nia kolega ida nia numeru telefone hira?
 - (ii) Oinsaa atu loke sabraka?
 - (iii) Ita nia loron primeiru hahuu eskola primaria oinsaa?
 - (iv) Horiseik ita hatais rupa saida?
 - (v) Ita nia sertidaun RDTL agora iha nebee?
 - (vi) Oinsaa mak ita lao husi DIT ba iha Timor Plaza?

Dala ruma ita uza estratejia oi-oin hodi dekor informasaun nee. Ita dekor numeru telefone oin ida, maibee dekor oinsaa atu loke sabraka oin seluk.

Estratejia atu dekor faktu

Iha kapitulu 3 ita aprende ona oinsaa atu uza kartaun *flashcard* atu dekor buat foun. Tuir mai iha tan metodu hodi aprende faktu, hanesan numeru, dadus, formula, ho liafuan foun:

- Buat nebee ita atu dekor, temi tu-tuir malu ho ritmu makaas. Ez. basa liman ka fekit liman hodi temi soma, ka data loron boot nian ('restaurasaun 28 November, invazaun 7 Dezembru...'), nasaun ida-idak ho nia kapitulu ('Portugal – Lisboa, Italia – Roma...')
- Atu dekor numeru telefone, uza liman fuan hodi hatama beibeik numeru nee ba telefone too hatene ona.
- Imajina informasaun nee mosu iha ita nia oin. Ez. imajina mapa Azia ka numeru telefone ruma.
- Hatete sai informasaun nee ho lian makaas, para ita bele rona.
- Hakerek fila-fila informasaun nee.
- Buka saida deit mak bele ajuda ita dekor buat nee. Ezemplu, se ita atu dekor '1326', entaun bele haree $2*13=26$. Se atu dekor '1551', entaun ita fila '15' hetan '51'. Se atu dekor data, dala ruma data nee monu iha ita nia maluk ruma nia data moris.

¹ Seksaun ida nee adapta hosi CDU (2014: 116 – 121). Pergunta primeiru sira adapta fali hosi: S. Cottrell. (2003). *The Study Skills Handbook*, 2nd edition. Palgrave MacMillan.

Estratejia seluk hodi dekor

- Atu hanoin, oinsaa mak atu halo buat ruma, diak liu halo duni. Por ezemplu, dala ruma ita nia liman hatene oinsaa mak atu loke sabraka, maski ita nia ibun la hatene esprika.
- Atu hanoin fila fali, horiseik hatais saida, dala ruma ita tenki hanoin uluk: “Horiseik hau iha nebee? Hau halo saida?”
- Atu hanoin fila fali, ita nia sertidaun RDTL iha nebee, dala ruma ita uza estratejia oi-oin. Karik ita imajina fatin nebee mak ita baibain tau sertidaun. Bele mos hanoin kona ba loron ikus nebee mak ita uza sertidaun nee: Momentu nebaa ita halo saida? Ita iha nebee?
- Halo revizaun minimu dala tolu, iha loron keta-ketak.
- Liga informasaun foun ho buat nebee mak ita hatene ona. Por ezemplu, se ita hatene Portuges *industria*, entaun kuandu ita aprende Ingles *industry*, diak liu kompara ho Portuges: Nia signifikadu hanesan ka? Pronunsia besik malu. Ortografia diferensa saida?
- Buat nebee ita aprende iha eskola, koko took esprika ba ema seluk. Halo diskusaun ho estudante sira seluk kona ba buat nebee mak ita estuda.
- Hakerek rezumu ho ita nia liafuan rasik.
- Hanoin took: Buat nebee hau estuda nee, hau bele uza oinsaa?

Pontuasaun: pontu ho virgula

Pontu ho virgula importante, tanba ajuda ema nebee lee. Pontu hatudu katak fraze kompletu ona; baibain ema nia lian tuun. Virgula hatudu katak ema lee bele dada uitoan, maski fraze seidak hotu. Baibain ema nia lian sae.

- 5. Iha testu oin mai, troka trasu halo pontu ka virgula. Aumenta mos letra boot.

iha segunda - loron 8 fulan dezembru 2014 - lafaek ida lori lakon labarik mane ida iha tasi ibun kristu rei - labarik nee naran joão da costa dos anjos - iha tempu nebaa - nia tiun sr. rui de almeida - nia maun martinho ho nia alin josé halai baa bolu polisia - maibee sira buka la hetan - liu tiha loron tolu peskador ida hosi grupu peskador atauro (gpa) hetan nia mate isin iha tasi ibun pantai kelapa nian - i tula ba ospital nasional guido valadares - iha nebaa dr. manuel monteiro halo autopsia foin entrega mate isin ba familia para lori baa hakoi iha santa cruz - informasaun nee hotu vitima nia aman caetano dos anjos foo sai ba jornalista sira iha entrevista ho radio televizaun timor leste (rttl) -

Revizaun

1. Foo metodu lima hodi dekor numeru.
2. Foo metodu lima hodi dekor liafuan foun.
3. Ita uza pontu hodi hatudu saida? Virgula hatudu saida?

Komentariu kona ba ezersiziu

» 1. Frazee rua nee bele liga oi-ooin.

Iha Tetun, buat nebee akontese uluk, baibain temi uluk.

Ezemplu	Komentariu
1. Ohin hau tuir enkontru iha Baucau, <u>depois</u> fila mai Dili.	Loro-loron, ema uza depois mak barak.
2. Ohin hau tuir ona enkontru iha Baucau <u>mak foin</u> fila mai Dili.	mak foin hatudu katak tenki tuir enkontru uluk, se seidak tuir enkontru entaun seidak bele fila mai Dili. Se uza mak , la bele tau virgula.
3. Ohin hau tuir enkontru iha Baucau, <u>depois mak foin</u> fila mai Dili.	depois mak foin hanesan mak foin .
4. Ohin hau tuir enkontru iha Baucau, <u>hafoin</u> fila mai Dili.	hafoin hanesan depois , maibee uza liu-liu iha igreja no iha situaun formal.
5. Ohin hau tuir enkontru iha Baucau. <u>Hotu tiha</u> , hau fila mai Dili.	Hotu tiha hahuu frazee foun. Bele uza hodi liga frazee, bele mos liga paragrafu.
6. Ohin hau tuir enkontru iha Baucau. <u>Liu tiha nee</u> , hau fila mai Dili.	Liu tiha nee hanesan Hotu tiha , maibee iha Dili laduun uza.
7. <u>Depois de</u> enkontru iha Baucau, hau fila mai Dili.	Depois de baibain uza deit hodi hakerek ka iha ema boot nia koalia; ita la uza hodi koalia loro-loron. Depois de baibain uza nudar prepozisaun, ez. depois de enkontru , depois de krize , depois de eleisaun . Maibee ema balu mos uza ho frazee oan, ez. depois de asina akordu , depois de komandante mate .
8. Ohin hau tuir enkontru iha Baucau. <u>Tuir tiha enkontru</u> , hau fila mai Dili.	Estrutura nee ho Ingles naran <i>tail-head</i> ('ikun-ulun'), tanba ita uza fali liafuan hosi frazee ida antes atu loke frazee foun. Ita aumenta tiha hodi hatudu katak, atividade primeiru hotu tiha mak foin ida foun hahuu. Iha Tetun Dili, ita dala ruma deit mak uza estrutura nee. Ho Tetun Terik, uza beibeik. Ezemplu tuir mai hosi Tetun Fehan (Betun) kona ba fetu nia servisu (hahaan dehan 'foo haan'): Ita baa hola wee; hola wee ti'a, mai hahaan fahi. Hahaan ti'a fahi, sa'e baa te'in. Te'in tasa ti'a, it haa onan, e. Haa ti'a, toba.
9. Ohin hau tuir enkontru iha Baucau <u>antes</u> fila mai Dili.	

- » 2. Ita baibain temi uluk atividade nebee mak akontese uluk, maibee bele mos kontrariu. Iha ezemplu nee, ita bele temi uluk kona ba **fila mai Dili** mak foin temi enkontru. Ita laduun koalia hanesan nee ho lian Tetun, maibee estrutura nee mosu iha tradusaun ho mos iha testu nebee ema hakerek, tanba tuir estrutura lingua seluk nian. Nunee dala ruma halo ema konfuzauun kona ba ida nebee mak akontese uluk: tuir enkontru mak uluk ka fila mai Dili mak uluk. Haree ezemplu tuir mai: Klaru ka lae?

Ezemplu	Komentariu
1. Ohin <u>antes</u> hau fila mai Dili, hau tuir enkontru iha Baucau.	antes hosi Portuges, maibee ema uza iha Tetun loro-loron nian. Tuir gramatika fraze nee loos, maibee halo ema konfuzauun.
2. Ohin <u>molok</u> hau fila mai Dili, hau sei tuir enkontru iha Baucau.	molok nia signifikadu ho estrutura hanesan lo-loos antes , maibee uza liu-liu iha igreja no iha situasaun formal.
3. Ohin hau <u>seidauk</u> fila mai Dili, hau tuir <u>tiha ona</u> enkontru iha Baucau.	

Se ita laos konta istoria, maibee haruka ema halo buat ruma, ka konta buat nebee mak sei akontese, ita mos bele liga fraze hanesan tuir mai. Hotu-hotu uza liafuan rua ka tolu hodi hatudu ba tempu.

1. Antes o fila mai Dili, diak liu tuir enkontru iha Baucau lai.
2. Antes atu fila mai Dili, o tenki tuir enkontru iha Baucau lai.
3. Molok atu remata hau nia liafuan, hau sei foo ezemplu ida tan.
4. Molok hau atu foo komentariu, uluk nanain hau hakarak foo konhese hau nia aan.
5. Molok ami atu halo entrevista, ami apresenta uluk ami nia aan.

- » 3. Fraze nee bele liga oi-oin:

Ezemplu	Komentariu
1. Sira <u>sei</u> enkontru <u>hela</u> , derepenti bomba nakfera.	sei ... hela hamutuk hatudu katak enkontru lao dadauk.
2. Sira <u>sei</u> enkontru <u>hela mak</u> bomba nakfera.	mak reforsa katak bomba nee nakfera bainhira enkontru lao hela, laos iha tempu seluk.
3. Sira enkontru <u>dadauk</u> , derepenti bomba nakfera.	
4. <u>Bainhira</u> sira <u>sei</u> halo <u>hela</u> enkontru, derepenti bomba nakfera.	
5. <u>Momentu</u> sira halo enkontru, derepenti bomba nakfera.	

7. Hakerek istoria

Objetivu

Bainhira estuda tiha kapitulu nee, estudante sira sei bele:¹

- hatene oinsaa mak atu hatudu ba partisipante iha istoria nia laran
- hatene regra kona ba paragrafu iha istoria nia laran

EMA PROFISIONAL PRESIZA HAKEREK ISTORIA

Ita hatene katak jornalista sira baibain hakerek istoria. Nee dehan katak, sira hakerek kona ba buat ruma nebee akontese tiha ona.

- 1. Ema profisional seluk mos presiza hakerek istoria ka? Hanoin took kona ba ita nia area servisu aban-bainrua. Ita mos sei hakerek istoria ka lae? Se hakerek karik, entaun kona ba saida? Buka ezemplu tolu.

KONTA ISTORIA MOS UZA REGRA

Ema barak hanoin dehan konta istoria la iha regra: ita ida-ida koalia tuir ita nia hakarak deit. Afinal, se ita analiza istoria barak, ita nota katak bainhira ema konta istoria ho lian Tetun, sira tuir duni padraun ka regra.

Istoria: Katuas haluha oklu

Istoria nee, Mestra Anabela Maia Santos mak hakerek.

INTRODUSAUN

Tinan liu ba, malae katuas ida tuir kursu iha DIT. Nia matan haree letra la moos ona, entaun nia uza oklu atu lee ho diak.

Bainhira too iha oras deskansa, estudante hotu-hotu tenki sai hosi klase ba liu. Balu hemu bee, balu koalia halimar ho kolega i balu tenki selu osan kursu. Depois sira tama fali ba klase atu kontinua aprende Tetun.

PROBLEMA

Bainhira mestra hatete ba estudante sira dehan, “Loke livru, pajina 13”, estudante katuas nee konfuzaun loos. Nia hasai sasaan hotu hosi nia pasta laran, atu buka nia oklu. Nia husu ba nia kolega nebee tuur besik nia dehan, “Ita haree hau nia oklu ka?”

BUKA REZOLVE

Nia kolega nee dehan, “Aii hau la hetan. Karik ita haluha iha fatin seluk.”

¹ Materia iha kapitulu nee foti bazeia ba rezultadu peskiza nebee hatoo iha: Catharina Williams-van Klinken ho Olinda Lucas. 2013. Konta istoria mos uza regra! Oinsaa mak hatudu ba partisipante ho lian Tetun. Iha Hannah Loney et al. (ed) *Understanding Timor-Leste 2013*. Vol 1: 39-43. Dili: Timor Leste Studies Association.

<p>REZOLVE</p> <p>TAKA</p>	<p>Estudante katuas nee husu ba mestra, “Mestra, ita haree hau nia oklu ka?”</p> <p>Mestra hataan, “La hetan maun, karik ohin ita selu osan kursu mak haluha iha nebaa.”</p> <p>Entaun estudante katuas nee sai hosi klase ba fatin nebee ohin nia selu osan ba. Nia husu ba mestra nebee ohin simu nia osan dehan, “Mestra, ohin hau selu osan, karik hau nia oklu rai hela iha ita nia meza nee.”</p> <p>Mestra nee hataan, “Hau la hatene, ohin hau la haree oklu ida iha nee.”</p> <p>Estudante katuas nee konfuzau loos, la hatene rai nia oklu iha nebee. Nia haree mana ida badak oan loos lao hakbesik ba nia. Katuas nee hakruuk oituan hodi husu ba mana nee, “Ita haree hau nia oklu ka?”</p> <p>Tanba mana nee badak oan, hateke sae ba estudante katuas nee dehan, “Sin, hau haree. Oklu mak iha ita nia ulun leten nee.”</p> <p>Estudante nee kaer ba nia ulun, kaer kona nia oklu, depois nia hamnasa loos ho kontenti.</p>
----------------------------	--

Partisipante oi-oin

- ▶ 2. Istoría ‘Katuas haluha oklu’ iha partisipante lima (katuas, mestra nebee hanorin, katuas nia kolega, mestra nebee simu osan, ho mana badak ida), ho mos grupu estudante sira seluk. Partisipante prinsipal mak ida nebee? Oinsaa mak ita bele hatene?
- ▶ 3. Iha introdusaun, autor foo hatene saida kona ba partisipante prinsipal nee?

Iha istoria nia laran, ita baibain iha partisipante oin tolu:

1. partisipante prinsipal: Istoría nee kona ba ema nee duni. Baibain iha partisipante prinsipal ida-rua deit. Iha istoria ida nee, katuas mak partisipante prinsipal. Autor foo konhese nia diak liu, nia mak enfrenta problema, no nia mak buka atu rezolve problema nee.

Bainhira ita foo konhese partisipante prinsipal, ita temi sira nia status ka kargu (**estudante**), no dala barak temi mos sira nia naran (iha istoria nee lae), sira hosi nebee (**malae**), ho karakteristika ida nebee importante iha istoria nee (**nia uza oklu**).
2. partisipante nebee laduun prinsipal, maibee ita sei hatene sira nee see, tanba istoria nain temi sira nia identidade. Partisipante hanesan nee baibain mosu iha istoria klaran, halo buat ruma, depois la temi tan. Iha istoria ‘Katuas lakon oklu’, partisipante sira nee mak mestra sira, estudante sira seluk, ho mana badak.

Ba partisipante hanesan nee, baibain autor foo nia status ka kargu (ez. **padre, mestra**), ka nia relasaun ho ema seluk iha istoria nee (ez. **nia apaa**). Bele mos foo nia relasaun ho ema nebee mak konta istoria (ez. **hau nia mestra**). Baibain la temi ema nee nia naran.
3. partisipante seluk nebee ita la temi sira nia identidade; karik temi deit *ema*. Iha istoria nee la iha.
- ▶ 4. Tuir mai ita foo introdusaun hosi istoria oi-oin. Autor foo informasaun saida kona ba partisipante prinsipal? Siik took, istoria nee kona ba saida?

- (i) Hau hakarak kontu historia kona ba santu ida, naran São João Maria Vianey.
- (ii) Iha senhor ida, nia hadomi tebes nia feen. ... Senhor nee badinas tebes.
- (iii) Rosa labarik fetu ida nebee hela iha Ossu maibe nia eskola iha Viqueque vila.
- (iv) Iha bairu ida, iha vizinhu rua nebee sira laduun gosta malu. Vizinhos rua nee sempre hatete malu, koalia aat no la gosta malu. Sira laos ema seluk, sira familia deit.
- (v) Iha ema ida naran Carlos Rodrigues. Nia hosi suku Dato iha Liquiça. Nia hanesan luta nain ida ba nasaun Timor-Leste.

Oinsaa hatudu ba partisipante

- 5. Haree fila fali historia ‘Katuas haluha oklu’ iha leten. Ba partisipante haat tuir mai, buka liafuan hotu-hotu nebee autor uza hodi refere ba ema nee.

Katuas	Mestra	Mestra simu osan	Mana badak
malae katuas ida			

Bainhira ita foin primeira vez refere ba partisipante foun, ita baibain uza substantivu ida nebee hatudu sira nia kargu (ez. **mestra**, **primeiru ministru**, **madre**), sira nia relasaun familia (ez. **avoo**, **tiu**), ka sira nia status (ez. **katuas**, **joven**, **senhora**).

Atu temi fila fali ema nee, ita iha alternativu tuir mai:

1. Nia kargu ka status.
 2. Nia naran kompletu, por ezemplu Antonio Bento de Sousa
 3. Nia naran ida, hanesan Bartimeu ka Atoi
 4. Pronome **nia**.
 5. ‘Zero’. Nee dehan katak, ita la uza liafuan ida hodi temi ema nee. Ez. **Entaun liurai haruka huu karau dikur**. Iha fraze nee, autor la foo hatene, liurai haruka see mak huu karau dikur.
- 6. Iha historia ‘Katuas haluha oklu’, pronome **nia** uza hodi refere ba see? Ba partisipante hotu ka ba partisipante ida deit?

- 7. Iha istoria tuir mai, liafuan **senhor** ho **nia feen** repete demais. Hakerek fila fali para ita rona ba diak. Hanoin lai, participante prinsipal mak ida nebee? Nia deit mak ita uza *nia*.

Iha senhor ida muda ba iha sub distritu. Nia feen komesa hanoin barak, tanba sira komesa fahe malu. Nia feen ho oan sira tenki hela iha distritu, iha loron Sabdu ho Domingu mak foin senhor baa vizita nia feen ho oan sira. Tanba senhor hela iha fatin dook, nunee nia feen tauk teb-tebes, keta halo be senhor hola fali feto seluk. I sai duni realidade, senhor baa hola fali feto seluk, maibee senhor subar deit, senhor la hatete sai ba nia feen.

Paragrafu

Bainhira ita konta istoria, ita baibain hahuu paragrafu foun kuandu muda ba tempu seluk ka fatin seluk, muda participante ka muda ba faze foun iha istoria nee.

Iha dialogu, bainhira ema seluk komesa koalia, ita mos hahuu paragrafu foun.

- 8. Haree ba istoria ‘Katuas haluha oklu’. Ba paragrafu foun ida-ida, haree, tanba saa mak hahuu paragrafu foun iha nee. Iha mudansa tempu ka, fatin ka, participante ka, faze ka, see mak koalia?
- 9. Ba paragrafu ida-ida, haree, paragrafu nee hahuu ho informasaun saida? Fatin ka, tempu ka, ema ka, saida?

Iha istoria ho lian Tetun, kuaze paragrafu 70% hahuu ho tempu. Ez. **Foin dadauk, Bainhira oras deskansa too.** Se hahuu paragrafu tanba ema seluk mak komesa koalia, baibain foo hatene see mak atu koalia (Ez. **Estudante ninia kolega nee dehan**).

Informasaun saida mak tenki tama iha istoria formal?

Bainhira ita konta halimar istoria kona ba buat ruma nebee akontese, ita la presiza foo sai participante nia identidade kompletu, istoria nee akontese iha nebee, ka akontese hori bainhira loos. Saa tan ita konta ai knanoik kona ba Bei Lenuk ho Bei Karawa, ka hatudu filmi kona ba Superman. Se nunee, ita la temi fatin ho tempu, tanba istoria nee ema inventa deit, nunee tempu ho fatin la iha.

Maibee iha relatoriu nia laran, bainhira ita konta istoria kona ba insidenti ruma, ita presiza foo informasaun haat tuir mai ho klaru:

1. See? (*who*)
2. Saida mak akontese? (*what*)
3. Fatin: Iha nebee? (*where*)
4. Tempu: Hori bainhira? (*when*)

Dala ruma mos presiza foo hatene kona ba:

5. Tansaa? (*why*)
6. Oinsaa? (*how*)

- * Regra nee ho Ingles ema bolu ‘5W’, tanba pergunta 5 komesa ho ‘w’:
- * *who, what, where, when, (why, how)*

Se informasaun oin haat nee la iha, ema laduun fiar, no sira mos la bele konfirma, informasaun nee loos ka lae.

Istoria tuir mai foo informasaun oin neen nee hotu, maski badak loos.

Horiseik motor xoke makaas Antonio iha Acait, tanba nia halai korta estrada.
Hori bainhira saida akontese oinsaa see iha nebee tansaa

- 10. Tuir mai ita haree relatoriu tolu nebee badak loos. Ida-ida foo informasaun oin tolu deit hosi see, saida mak akontese, iha nebee, hori bainhira. Informasaun ida nebee mak sei falta?
- (i) Ekipa DIT nian halao peskiza kona ba eletrisidade iha distritu Bobonaro. Sira vizita sub-distritu hotu-hotu.
 - (ii) Horiseik Atito ho Edio haree kareta rua xoke malu. Ema barak baa hobur.
 - (iii) Ohin dadeer, iha manifestasaun iha parlamentu nia oin.

Revizaun

1. Ema profesional mos presiza hakerek istoria. Foo ezemplu rua hosi ita nia area estudu rasik.
2. Hakerek partisipante oin tolu nebee mak baibain mosu iha istoria. Ida-idak nia karakteristika oinsaa?
3. Hakerek informasaun oin haat nebee mak tenki tama iha relatoriu kona ba insidente ruma.

Komentariu kona ba ezersiziu

- » 1. Ema profesional presiza hakerek istoria oi-oin. Balu relatoriu kona ba buat ruma nebee akontese iha ita nia servisu. Ezemplu:
- Bainhira ita baa vizita fatin ruma, baibain fila, tenki hakerek relatoriu. Por ezemplu, ita hakerek kona ba: See mak baa? Baa nebee? Hori bainhira? Ita baa atu halo saida? Saida mak ita konsege halo ka haree ka rona? Saida mak la konsege halo? Tansaa? Ita aprende saida?
 - Bainhira ita halao projetu ruma, baibain ita hakerek relatoriu tinan-tinan, fulan neen-neen, ka ful-fulan. Iha relatoriu nee ita konta kona ba buat barak. Por ezemplu: Ita konsege halo saida iha periodu nee? Ita hasoru problema saida? Saida mak seidak halo? Ita nia planu ba periodu tuir mai oinsaa?
 - Bainhira ita revista buat ruma, hanesan kareta, ponti, dapur, ka orsamentu (*anggaran*), ita baibain hakerek relatoriu. Por ezemplu, ita foo hatene: See mak revista? Hori bainhira? Revista saida? Uza prosesu saida? Hetan saida? Dala barak ema enxe informasaun nee ba formulariu para hakerek lalais ho kompletu.
 - Iha mos relatoriu ba xefi ka doador ka polisia kona ba problema ruma nebee mosu. Ez. laptop lakon.
- Istoria seluk:
- istoria kona ba Timor, atu konta ba turista.
 - istoria kona ba DIT, atu konta ba parseiru.
- » 2. Katuas nee prinsipal: Istoria kona ba nia, nia mak enfrenta problema, nia mak buka atu rezolve. Autor temi nia uluk.
- » 3. Informasaun: kargu ka status (estudante), idade (katuas), hosi nebee (malae), problema nia huun (presiza oklu).
- » 4. (La iha komentariu.)
- » 5. (La iha komentariu.)
- » 6. Pronome **nia** uza ba partisipante prinsipal deit. Iha lian Tetun, kuaze istoria hotu-hotu hanesan nee. Liafuan **nia** uza so ba partisipante prinsipal ka ba partisipante nebee mak prinsipal iha seksaun nee.
- » 7. (La iha komentariu.)
- » 8. (La iha komentariu.)
- » 9. Paragrafu tolu primeiru hahuu ho tempu. Iha dialogu, paragrafu foun baibain hahuu ho ema nebee mak atu koalia.
- » 10. (La iha komentariu.)

8. Buka informasaun iha livru ka artigu

Objetivu

Bainhira estuda tiha kapitulu nee, estudante sira sei bele:

- haree informasaun jeral kona ba livru ka artigu;
- buka informasaun lalais iha livru ka artigu;
- hatene ita nia maneira aprende ho metodu estudu nebee mak diak liu ba ita;
- hatene atu hakerek naran tuir Portuges ka tuir Tetun.

Haree informasaun jeral

Molok atu lee livru ka artigu ruma, diak liu haree lalais, buat nee kona ba saida, no iha folin ba ita ka lae. Nia prosesu mak nee:

1. Haree ba livru nia titulu. Siik took: Livru nee kona ba saida?
2. Haree ba indisi (daftar isi) hodi hatene liu tan: Livru nee kona ba saida? Kapitulu ida-ida kona ba saida?
3. Haree lalais ba dezenhu ho grafiku: Nee foo informasaun saida?
4. Hakerek nain nee see? Nia hakerek kona ba nia area duni ka lae?
5. Haree data publikasaun: Dadus nee foun ka tuan?
6. Buka pontu prinsipal. Baibain ita la presiza lee tomak atu hetan testu ida nia pontu prinsipal. Hakerek nain barak hakerek rezumu iha introdusaun (iha livru nia oin) ka iha konkluzoan (kapitulu ikus). Se iha karik, lee rezumu nee.

► 1. Haree ba livru Tetun nebee ita kaer dadauk nee.

(a) Haree ba titulu.

- Titulu saida?
- Hosi titulu ita bele hatene saida kona ba livru nee?

(b) Haree ba indisi.

- Ita hetan indisi iha pajina nebee?
- Indisi hatudu saida?
- Kapitulu ida nebee mak koalia kona ba hakerek rezumu?
- Kapitulu 5 hahuu iha pajina hira?

(c) Haree lalais ba dezenhu ho grafiku. Iha ka lae?

(d) Hakerek nain nee see? Tuir imi hatene, sira hatene duni kona ba area nee ka lae? Ez. sira hakerek mos livru seluk kona ba area nee ka seidauk?

(e) Haree data publikasaun. Data nee hakerek iha nebee? Livru nee foun ka tuan?

(f) Haree lalais ba lia uluk (introdusaun).

- Objetivu livru nee saida?
- Livru nee uza simbolu saida? Simbolu ida-ida nia signifikadu saida?

Buka informasaun espesifiku nebee ita presiza

Dala ruma ita buka deit informasaun espesifiku iha livru ka artigu, no la presiza lee tomak. Ez. numeru telefone, kapital Peru, foho Ramelau nia aas. Iha dalan rua atu buka informasaun nee.

Buka iha indisi kotuk

Livru akademiku balu iha indisi oin rua. Ida iha oin foo sai kapitulu ida-ida hahuu iha pajina nebee. Ida iha kotuk foo lista topiku, no ba topiku ida-ida foo sai, pajina nebee mak koalia kona ba topiku nee. Se indisi iha, ita bele buka lalais informasaun nee iha indisi.

- ▶ 2. Tuir mai iha indisi kotuk hosi Williams-van Klinken *et al.* (2002).¹ Buka informasaun tuir mai:
 - (i) Se ita hakarak hatene kona ba *tiha ona*, tenki haree iha pajina nebee?
 - (ii) Informasaun kona ba “verb – derived” iha nebee?

tiha ‘PERFECTIVE’, 74–75
tiha ona ‘PERFECT’, 76
 title, 26
too ‘until, reach’, 45, 47–48
 topic, 102
 topicalisation, 53–54
tuir ‘according to’, 50
tuir mai ‘and next’, 114
 variation, 3
 verb, 14–15, 51
 as root for derivation, 19–21, 24, 97–98
 derived, 17–20

Buka tuir indisi oin

Se indisi kotuk la iha:

1. Lee deit titulu hotu-hotu iha indisi nebee mak iha oin, too hetan seksaun ida nebee relevante karik.
 2. Lee seksaun nee ho lalais hodi haree liu deit ba liafuan nebee foo informasaun espesifiku nebee ita buka.
- ▶ 3. Haree ba livru ida nee nia indisi oin. Buka informasaun tuir mai.
 - (i) Baibain ‘w’ ho Tetun Terik, hakerek oinsaa ho Tetun Dili? Foo ezemplu rua. (Buka lai iha indisi, seksaun kona ba ortografia ‘w’ mosu iha pajina nebee.)
 - (ii) Diskusaun kona ba prefiksu *ha-* mosu iha pajina nebee? Prefiksu nee nia funsaun saida? Foo ezemplu rua.

¹ Indisi kotuk nee hosi: Williams-van Klinken, Catharina, John Hajek & Rachel Nordlinger. 2002. *Tetun Dili: a grammar of an East Timorese language*. Canberra: Pacific Linguistics, 528.

Maneira aprende

Maneira aprende iha oin tolu

Ita hotu aprende liu hosi dalam tolu: liu hosi haree, liu hosi rona, no liu hosi halo. ¹ Ita balu haree mak foin aprende ho diak, balu rona mak diak, no balu halo foin aprende lo-loos.

- haree: Ema nebee aprende liu hosi haree, sira aprende diak liu kuandu sira haree. Nunee sira gosta grafiku ho dezenhu. Sira presiza hatene antes pontu prinsipal mak foin bele kompriende detalhu ho diak. Atu rona kleur, susar ba sira.
- rona: Ema nebee aprende liu hosi rona, sira aprende diak liu bainhira sira rona. Sira rona deit mos, fasil atu dekor, laduun presiza haree. Sira mos gosta halo diskusaun.
- halo: Ema nebee aprende liu hosi halo, sira gosta halo buat ruma ho liman, nunee mak sira aprende diak liu. Sira komunika ho sira nia liman, laos ho ibun deit. Sira tuur la hakmatek. Ba sira, diak liu servisu badak, depois para uitoan mak foin servisu fali.

Hatene oinsaa mak ita rasik aprende

Diak liu ita ida-ida hatene ita nia aan, oinsaa mak ita aprende ho diak, atu nunee ita mos gosta aprende, no bele estuda ho diak.

Kestionariu oin mai sei ajuda ita atu hatene, ita nia maneira aprende mak ida nebee.²

- 4. Lee deklarasaun ida-ida. Foo resposta: 1 = kuaze lae; 2 = dala ruma deit; 3 = baibain; 4 = sempre.

Seksaun A	
1. Bainhira ita partisipa iha diskusaun ka rona ema seluk koalia kleur, ita baruk lalais.	
2. Bainhira ita rona ema foo instrusaun, ita haluha lalais.	
3. Bainhira ita atu aprende buat foun, ita gosta liu haree video duke rona orador koalia.	
4. Bainhira estudante halo diskusaun iha aula laran, ita gosta liu haree ho hanoin duke koalia rasik.	
5. Bainhira ita rona ema konta istoria komik, ita haluha lalais deit.	
6. Ita gosta liu ema seluk hatudu oinsaa mak atu halo buat ruma duke nia esplika ho liafuan deit.	
7. Bainhira ita koalia iha telefone, ita nia liman baibain book buat ruma. Por ezemplu ita pinta buat ruma ka riska halimar.	
8. Bainhira ita halo buat ruma, susar atu foo atensaun tomak ba buat nee, tanba ita nia hanoin halai fali ba buat seluk.	
9. Ita nia kaligrafia moos ho diak.	
10. Ita haree informasaun iha grafiku, mapa ka dezenhu mak foin ita kompriende no dekor ho diak.	

¹ Seksaun nee bazeia ba CDU (2014: 39-45).

² Kestionariu nee foti CDU (2014: 40-43). Sira adapta fali hosi: Guy, P. (2007). *Study Skills – a Teaching Programme for Students in Schools and Colleges*. Paul Chapman Publishing.

Seksaun B	
1. Ita gosta koalia no halo diskusaun.	
2. Bainhira ema foo instrusaun oral deit, fasil ba ita atu hanoin fali.	
3. Ita gosta liu rona muzika duke haree dezenhu.	
4. Ita gosta liu servisu iha fatin ida nebee hakmatek. Se barulhu karik, susar atu foo atensaun.	
5. Ita gosta jogu liafuan nian, hanesan <i>teka-teki silang</i> .	
6. Ita gosta servisu grupu.	
7. Ita hanoin hetan liu mak buat nebee ita rona duke buat nebee ita haree.	
8. Ita gosta rona radio.	
9. Ita gosta ai sasiik no halimar ho liafuan.	
10. Bainhira ita halo buat ruma, ita gosta kanta halimar mes-mesak.	
Seksaun C	
1. Bainhira ita tuur hodi halo servisu ruma, ita tuur la hakmatek, sempre book-an.	
2. Ita iha talentu atu halo buat ruma ho liman (ez. pinta dezenhu, halo uma, soru tais, solda sasaan)	
3. Bainhira ita koalia, ita mos hatudu jestu ho ita nia liman.	
4. Ita gosta liu hatais ropa nebee halo ita senti livre duke hatais formal.	
5. Ita nia ortografia fraku.	
6. Ita gosta liu jogu nebee moris ho rame duke jogu nebee ita tuur hakmatek deit, hanesan xadres (<i>catur</i>).	
7. Dala barak ita koalia, ita la temi temi sasaan nia naran, dehan deit narsaa ka <i>apa namanya</i> .	
8. Ita gosta liu ranxu ema duke mes-mesak.	
9. Bainhira ita iha problema ruma, ita gosta liu koko buka solusaun liu hosi pratika duke teoria.	
10. Se ita tenki tuur hodi rona ema seluk ba tempu naruk, ita senti baruk.	

- Sura hamutuk total ba seksaun ida-ida.
 Seksaun A: ___ / 40 Se ida nee boot liu, ita aprende liu hosi haree.
 Seksaun B: ___ / 40 Se ida nee boot liu, aprende liu hosi rona.
 Seksaun C: ___ / 40 Se ida nee boot liu, aprende liu hosi halo.

Tuir rezultadu kestionariu nee, ita aprende diak liu tuir maneira ida nebee? Nebee mak ita laduun uza?

Metodu estudu nebee mak diak liu ba ita?

Se ita ema ida nebee aprende liu hosi rona, diak liu aproveita metodu estudu hirak tuir mai:

- Informasaun nebee importante, lee sai ho lian makaas, para ita bele rona.
- Koalia ba ita nia aan kona ba buat nebee mak ita aprende, ez. hatete sai etapa ida-ida ka liafuan foun.
- Se bele karik, estuda hamutuk ho ema seluk hodi halo diskusaun kona ba materia nee.
- Halo poezia ka kanta atu dekor informasaun foun.
- Esplika materia nee ba ema seluk nebee seidauk hatene.

Se ita ema ida nebee aprende liu hosi haree, diak liu koko metodu hirak tuir mai:

- Uza lapizeira ka stabilo kor oi-oin hodi marka informasaun oi-oin. Por ezemplu uza kor ida ba definisaun, kor ida ba ezemplu.
- Haree di-diak grafiku, dezenhu ho diagrama.
- Se bele, haree audiovizual ruma kona ba materia nee, hanesan DVD, filmi ka *YouTube*.
- Bainhira ita lee buat ruma hotu tiha, hakerek rezumu.

- Bainhira ita lee dadauk, imajina ita haree buat nee iha ita nia oin.
- Hakerek fila fila buat nebee ita tenki dekor.
- Uza grafiku ho dezenhu oi-oin hodi hatudu informasaun.

Se ita ema ida nebee aprende liu hosi halo, koko metodu hirak tuir mai:

- Haree lai informasaun jeral mak foin haree informasaun espesifiku. Por ezemplu, se ita atu lee livru ida, diak liu haree lai nia titulu, nia rezumu ho dezenhu mak foin komesa lee.
 - Bainhira ita atu dekor buat ruma, hatete dadauk ho lian makaas, lao dadauk. Bele mos hatete dadauk, soe bola dadauk ka basa liman dadauk.
 - Bainhira aprende liafuan foun, hatete fraze ho lian makaas hodi halo nia asaun dala ida. Por ezemplu, bainhira ita hatete *I am throwing a ball*, halo dadaun asaun soe bola nian.
- 5. Hanoin rasik: Hosi lista metodu iha leten, ita koko ona metodu nebee? Hili tan ida nebee ita seidaun koko, para uza iha ita nia estudu durante trimestre nee.

Oinsaa hakerek naran?

- 6. Tuir ita nia hanoin, diak liu ita hakerek naran tuir ortografia Tetun ka tuir ortografia lingua seluk nian? Tansaa? Hanoin di-diak kona ba situasaun tuir mai:
- (i) Naran ema nian: Diak liu hakerek ‘Carlos’ tuir Portuges ka ‘Karlus’ tuir Tetun?
 - (ii) Naran fatin iha Timor Lorosae nian: Diak liu hakerek ‘Liquiça’ tuir Portuges ka ‘Likisa’ tuir Tetun?
 - (iii) Naran nasaun seluk nian: Diak liu hakerek ‘Holanda’ (Balanda) tuir Portuges ka ‘Olanda’ tuir Tetun ka ‘Holland’ tuir lian Olanda?

Revizaun

1. Molok atu lee livru ka artigu ruma, diak liu buka lai informasaun saida? Temi buat neen.
2. Indisi oin foo informasaun saida?
3. Livru akademiku balu mos iha indisi kotuk. Indisi kotuk nee foo informasaun saida?
4. Hakerek maneira aprende tolu.
5. Hakerek metodu estudu lima.
6. Ita hakerek ‘João’ tuir Portuges ka ‘Juaun’ tuir Tetun? Tanba saa?
7. Ita hakerek ‘Maubisse’ ka ‘Maubisi’? Tanba saa?
8. Ita hakerek ‘Japaun’ ka ‘Nippon’ (tuir ema Japaun rasik hakerek)? Tanba saa?

Komentariu kona ba ezersiziu

- » 1. (La iha komentariu)
- » 2. (La iha komentariu)
- » 3. (La iha komentariu)
- » 4. (La iha komentariu)
- » 5. (La iha komentariu)
- » 6. Kona ba hakerek naran, situasaun tolu nee la hanesan:
 - (i) Naran ema ninian, ita hakerek tuir ema nee rasik. Por ezemplu, ita hakerek ‘*Martinho Carrascalão*’ tuir Portuges, laos ‘*Martinhu Karaskalaun*’ tuir Tetun. Tanba saa?
 - Ema nia naran buat ida ofisial. Ema nia naran tama iha sertidaun moris nian, pasaporte, sertidaun batizmu, sertidaun kazamentu, ho diploma eskola nian. Se karik ita hakerek oin seluk, la tuir dokumentu ofisial sira nee, bele iha impaktu legal ho finansial ba ema nee.
 - Ita hakerek tuir ema nee nia hakarak hodi foo respeitu ba ema nee.
 - Nee kostumi ona iha lingua seluk. Por ezemplu, ema iha Indonezia, Australia ho Portugal hakerek eis-prezidenti ‘*Soeharto*’ nia naran tuir ortografia Olanda nian, tanba nia rasik hakerek nia naran hanesan nee. Maski tuir ortografia foun, nia naran hakerek ‘*Suharto*’, no tuir ortografia Ingles karik, ‘*Sooharto*’.
 - (ii) Naran fatin iha Timor Lorosae ninian, ita hakerek tuir governu. Tanba nee, naran balu ita hakerek tuir Portuges, hanesan Liquiça, Manatuto, ho Maubisse. Balu tuir Tetun, hanesan Fatuhada, ho Fatubesi.

Naran nasaun seluk nian, ita hakerek tuir ortografia Tetun. Por ezemplu, ita hakerek ‘*Xina*’ tuir Tetun, laos ‘*China*’ tuir Portuges ka ‘*Cina*’ tuir lian Indonezia ka ‘*Zhōngguó*’ tuir Xina rasik nia ortografia. Nee mos kostumi iha nasaun nebee-nebee deit. Haree took naran tuir mai; hotu-hotu temi nasaun ida deit: ‘*Alemanha*’ ho Portuges, ‘*Allemagne*’ ho lian Fransa (*Perancis*), ‘*Germany*’ ho Ingles, ‘*Jerman*’ ho lian Indonezia, ho ‘*Duitsland*’ ho lian Olanda. Ema rai nee rasik bolu sira nia rain ‘*Deutschland*’.

9. Aponta informasaun hosi livru ka artigu

Objetivu

Bainhira estuda tiha kapitulu nee, estudante sira sei bele:¹

- aponta informasaun hosi livru ka artigu nebee mak ita lee;
- hatene oinsaa atu estuda ba ezame no oinsaa atu tuir ezame;
- hatene diferensa entre ‘j’ ho ‘z’.

* Bainhira estudante sira lee buat ruma, sira baibain presiza hakerek tuir informasaun nebee mak sira lee. Nee mak naran ‘aponta’.

Tansaa mak ita aponta?

Tanba saa mak ita tenki aponta?

- **Kompriende:** Atu aponta, ita tenki analiza testu nee. Nia pontu prinsipal saida? Hakerek nain foo argumentu saida, ho evidensia saida? Nunee, aponta ajuda ita atu kompriende liu testu nee. Se ita lee liu deit, baibain ita laduun kompriende.
- **Dekor:** Aponta ajuda ita atu dekor informasaun nebee mak ita lee, tanba ita kompriende, no mos tanba ita rasik hakerek fila fali. Se ita lee lalais deit, haluha mos lalais.
- **Hetan fali informasaun:** Aponta ajuda ita atu bele hetan fali informasaun nee lalais. Too tempu atu hakerek relatoriu ka monografia, ka tuir ezame, ita la presiza buka fali testu orijinal, maibee bele lee deit informasaun nebee mak ita aponta tiha ona.

Ita aponta saida?

Bainhira ita aponta informasaun tuir livru ka artigu, ita presiza hakerek informasaun tuir mai:

- informasaun hotu-hotu nebee mak ita presiza hodi hatama iha bibliografia, hanesan autor, titulu, data publikasaun, fatin publikasaun, ho editor. Se ita la hakerek kompletu kedas, karik aban-bainrua ita tenki fila fali baa biblioteka atu buka hatene deit nia data publikasaun ka editor.
- pontu hirak nebee mak prinsipal.
- detalhu nebee mak importante ba ita. La presiza hakerek detalhu hotu-hotu, hakerek deit detalhu nebee mak iha ligasaun ho ita nia objetivu. Por ezemplu, se ita iha teoria ruma, hakerek informasaun nebee mak foo evidensia pro-kontra. Se ita hakarak hakerek kona ba sidade ida, entaun aponta deit informasaun kona ba sidade nee, sidade seluk lalikan.
- autor hetan informasaun hosi nebee? Por ezemplu, nia halo peskiza rasik ka, temi autor seluk nia servisu? Se iha referensia balu nebee bele ajuda ita karik, hakerek nia autor, titulu ho informasaun seluk para ita bele buka rasik.

¹ Materia barak iha kapitulu nee bazeia ba CDU (2014: 65-73).

- o ita nia pergunta ho ita nia komentariu. Ez. buat nebee mak ita tenki buka tuir, ligasaun ho artigu seluk, buat nebee mak ita laduun fiar.

Oinsaa mak ita aponta?

Ita bele aponta hosi artigu ka livru orjinal, bele mos hosi fotokopia lai. Se halo fotokopia:

- Keta haluha hakerek informasaun bibliografia nian kompletu (autor, titulu...).
- Uza lapizeira ka stabilo hodi marka pontu prinsipal ho informasaun saida deit mak importante ba ita.
- Hakerek ita nia pergunta ho komentariu iha pajina ninin. Sempre uza sinal nebee hanesan.

Ezemplu:

Sinal	Signifikadu	Ezemplu
?	Pergunta	Evidensia iha ka?
√	Ita konkorda	
X	Ita la fiar	
!	Ita hakfodak	Boot loos!
Teo:	Ita nia komentariu (Hakerek ita nia naran badak ka naran nia letra primeiru)	Teo: dos Santos (2012:12) la konkorda

Sistema aponta informasaun

Bainhira ita atu aponta informasaun, diak liu uza sistema diak ida, hanesan tuir mai.

Autor : Titulu	
Informasaun bibliografia nian (kompanhia editor, fatin, tinan, pajina...)	
Hetan husi nebee? (Se hosi biblioteka, biblioteka nebee ho seksaun saida? Se empresta, hosi see? Iha fotokopia ka? Iha PDF ka? Se hosi internet, website saida no download iha saa data?)	
Lee iha saa data? Objektivu lee saida?	
Pajina	Informasaun...
Pajina	Informasaun...
Ita nia komentariu jeral (Testu diak ka lae? Presiza lee tan ka lae? Ita konkorda ka lae?)	

Ezemplu (“Teo” mak hakerek, nia komentariu iha kraik):

Catharina Williams-van Klinken, Leoneto da Silva Ribeiro, Cesaltina Martins Tilman: ‘Tetun ba eskola ho servisu 1’	
Dili: Dili Institute of Technology 2014	
Livru hau nian	
Lee 15/2/2015 prinsipiu ortografia	
p9-10	Prinsipiu ortografia 5 (tuir Smalley ho Grimes): 1. ema simu 2. reprezenta son ida-idak (rona hanesan, hakerek hanesan) 3. fasil atu aprende (tuir regra, la iha asentu) 4. fasil atu transfere (Tetun: liu-liu ba Portuges) 5. fasil atu ketik (la uza asentu ka letra foun)
Teo: Maibee ema balu dehan diak liu tuir ortografia antigu tanba toman ona.	

Liafuan balu ita bele hakerek badak deit, naran katak sempre uza hanesan. Ezemplu:

ez.	ezemplu
nu. / no.	numeru
nst.	no seluk tan
p.	pajina
sst.	no selu-seluk tan
tlf.	telefone

- 1. Artigu tuir mai koalia kona ba numeru iha lian Tetun. Iha nee ami foo parte balu deit, kona ba topiku peskiza, ho kona ba diferensa tolu entre numeru lian estranjeiru nian ho numeru Tetun. Lee tomak lai, depois lee tan no aponta tuir. Keta haluha:
- (i) Hakerek autor, titulu, ho dadus kompletu kona ba publikasaun (livru nia naran, tinan, pajina, ho fatin publikasaun).
 - (ii) Topiku artigu nee saida? (Ita hetan topiku iha nebee?)
 - (iii) Iha seksaun “Numeru Portuges ho Indonezia la tama iha estrutura Tetun”, pontu prinsipal saida? (Ita hetan pontu prinsipal iha nebee?)
 - (iv) Autor sira dehan katak ema Timor uza duni numeru Portuges ho Indonezia bainhira sira koalia Tetun, maibee numeru sira nee la tama iha estrutura (gramatika) Tetun. Iha nee, sira foo estrutura tolu nebee hatudu katak numeru estranjeiru ho numeru Tetun uza la hanesan. Hakerek pontu tolu nee hotu. Ba pontu ida-ida, foo ezemplu ida. (Iha paragrafu ida nia laran, ita hetan pontu prinsipal ba paragrafu nee iha nebee? Iha fraze primeiru ka, iha klaran ka, ikus?)

**Futun ida, satu dolar:
Kahur sistema numeru iha lingua Tetun**

Abreu Ximenes ho Catharina Williams-van Klinken
Sentru Estudu Lingua, Dili Institute of Technology
(Understanding Timor-Leste 2013. Vol. 1. P 66-71. Dili, Timor Leste)

Istoria lingua iha Timor-Leste

...

Topiku peskiza

Iha peskiza nee, ami haree ba numeru nebee mak ema uza iha Tetun Dili. Iha ezemplu tuir mai nee, ita bele haree katak, ema nebee koalia Tetun, dala barak uza numeru hosi Tetun, Portuges ho mos lian Indonezia. Iha fraze ida nia laran mos, sira bele kahur numeru hosi Tetun ho Portuges, ka Tetun ho lian Indonezia.

- (1) *Kalsa tahan ida deit, lima puluh dolar kedas.*
- (2) *Ami tama tuku walu, sai dozi i meia.*
- (3) *Ohin dia dez de Marsu tinan rihun rua hitu.*

Hakerek nain nia pergunta mak nee: Ema kahur lingua tolu nee arbiru deit ka tuir nia regra ruma?

...

Numeru Portuges ho Indonezia la tama iha estrutura Tetun

Numeru Tetun deit mak tama iha estrutura lian Tetun; numeru Portuges ho Indonezia lae. Ita bele haree diferensa nee iha estrutura oi-oin.

Primeiru, numeru Tetun sempre mosu ikus (ez. uma haat), numeru Portuges ka Indonezia tenki iha oin (ez. quatro casas, empat mahasiswa). Maski ema baibain kahur lingua, maibee ita la bele obriga numeru Portuges ka Indonezia mosu ikus tuir estrutura Tetun nian. Por ezemplu, ita la rona ema dehan *uma kuaru ka *estudante empat. (Tuir kostumi linguista nian, simbolu * nee hatudu katak ezemplu tuir mai nee sala.)

Segundu, so numeru Tetun mak uza ho klasifikador. Por ezemplu, ita sura ema ho Tetun, baibain uza klasifikador nain (ez. ema nain hitu). Maibee ita la bele uza nain ho numeru Portuges ka Indonezia, maski sura ema. Por ezemplu, ita nunka rona *ema nain seti ka *ema nain tujuh.

Iha tan diferensa: Numeru Tetun bele tama iha reduplikasaun, signifika ‘grupu ho ema ka buat hirak nee’, hanesan rua-rua iha (4). Numeru Portuges ho Indonezia la bele tama iha reduplikasaun hanesan nee; ita nunka rona *lao dua-dua ka *lao dois-dois.

- (4) *Imi ... tenki lao nain rua-rua.*

...

Rai di-diak

Nota nebee ita aponta, tau hamutuk uza sistema diak ida, para bele hetan fali. Se lae, ita aponta mos saugati deit!

Se hakerek ba surat tahan, tau hamutuk iha map ida.

Se hakerek iha komputador, bele uza programa espesifiku (hanesan *End Note*), bele mos uza Word depois tau hamutuk iha *folder* ida.

Oinsaa mak estuda ba ezame

Estudante presiza iha estratejia oinsaa mak atu estuda ba ezame.¹

- Uza tempu halo di-diak. Keta hein too besik loos ezame mak foin estuda.
 - Tenki fiar aan katak, se ita estuda ita bele liu.
 - Se ita estuda ho ema seluk mak diak liu, entaun estuda hamutuk ho ema seluk ba. Se ita estuda mesak mak diak, entaun buka dalan atu estuda mesak.
 - Husu took, karik folha ezame ida uluk nian sei iha. Karik se iha entaun pratika ho ida nee.
 - Kuidadu ita nia saude.
 - Uza metodu diak hodi dekor.
- 2. Hanoin fila fali metodu dekor nebee mak ita aprende iha kapitulu 3 ho 1. Ita uza ona metodu nebee? Nebee mak seidak? Tanba saa mak seidak koko?

Oinsaa halo ezame

Ema barak stres loos kona ba ezame. Diak liu prepara antes:

- Hatene antes, ezame nee saa data, tuku hira, no iha nebee loos.
- Husu mestri, ezame nee oinsaa. Ita tenki hakerek resposta badak ka, hili hosi alternativu A/B/C ka, hakerek resposta naruk ka, foo aprezentasaun ka, pratika? Ita bele lori buat ruma hanesan disionariu ka, la bele?
- Se aban ezame karik, kalan ida nee la bele hemu kafe hodi obriga aan atu estuda kalan tomak.
- Lori buat nebee mak presiza ba ezame nee. Keta haluha lapizeira rezerva. La bele lori subar materia saida deit atu ajuda ita iha ezame laran, se lae bele hetan zero.
- Tama ho oras.

Too iha sala laran:

- Taka telefone.
- Rona di-diak saida mak dosente hatete.
- Halo tuir regra ezame nian hotu. Baibain estudante la bele koalio ba malu, la bele hateke ba ema seluk nia folha ezame, saa tan hakerek tuir. Se lae bele hetan zero.
- Haree lalais ezame nee tomak. Pajina hotu-hotu iha ka lae? Pergunta nebee mak valor boot liu? Nebee mak fasil, nebee mak susar?
- Haree ba tempu: Ezame nia valor hira? Iha minutu hira? Nunee bele haree lalais, maizumenu ita bele gasta minutu hira ba pergunta ida. Por ezemplu, se valor 50, no ezame minutu 100, entaun ba pergunta ho valor 1, ita bele gasta minutu 2; ba pergunta ho valor 10 ita bele gasta minutu 20.
- Hataan uluk pergunta nebee mak fasil ba ita. Se pergunta balu susar liu, tau sinal para la bele haluha, depois husik too ikus. Diak liu hataan balu ho loos duke lakon tempu ho pergunta nebee ita laduun hatene nia resposta.
- Lee pergunta ida-ida ho kuidadu. Pergunta bele iha oi-oin:
 - Hili hosi alternativu: Iha pergunta ida ho resposta 3-5, ita tenki hili nebee mak loos liu. Lee uluk pergunta hodi hanoin ita nia resposta rasik. Depois foin lee resposta hirak nebee mak dosente prepara, no hili ida nebee mak diak liu. Se la hatene, husik lai, orsida koko fali. Se la hatene nafatin, diak liu siik deit duke hetan zero.
 - Pergunta sin/lae ka loos/sala: Iha deklarasaun ida, ita tenki dehan loos ka sala.
 - Resposta badak: Iha pergunta ida, ita foo resposta badak deit. Balu ita hakerek deit liafuan ida.

¹ Seksaun nee ho seksaun oin mai bazeia ba CDU (2014: 123-126).

- Kompozisaun ka resposta naruk: Analiza di-diak pergunta para hatene, dosente husu saida loos. Halo planu: hakerek ita nia ideia, desidi atu hahuu ho ida nebee, taka ho ida nebee. Depois mak foin hakerek. Diak liu hakerek badak, klaru ho simples tuir lo-loos pergunta nebee iha, duke hakerek liafuan barak maibee liafuan nee mamuk ka sees hosi pergunta.
- Karik la kompriende pergunta, husu mestri. Keta naran hataan deit. La bele husu estudante seluk.
- Koko atu hataan pergunta hotu-hotu. Diak liu hetan valor kiik tanba hataan maizumenus deit duke hetan zero tanba la hakerek buat ida.
- Hakerek ho kuidadu uitoan para dosente bele lee ita nia resposta. Se nia lee la hetan tanba sabraut liu, nia la bele foo valor.
- Se bele karik, husik minutu 10 ikus para haree fila fali resposta hotu-hotu.

Ortografia: j / z (1)

Bainhira ema boot koalia Tetun, sira pronunsia ‘j’ oin ida, ‘z’ oin seluk. Nune, ita mos hakerek keta-ketak. Maibee ba joven barak, rua nee pronunsia hanesan deit. Nee mak sira la hatene atu hakerek letra ida nebee.

Se ita rasik pronunsia ‘j’ ho ‘z’ hanesan karik, entaun presiza aprende atu rona nia diferensa, se lae dekor deit liafuan nebee mak hakerek ho ‘j’, nebee mak hakerek ho ‘z’.

Dekor ortografia liafuan tuir mai nee hotu.

J	Z
ajuda	abuja
aleijadu	akuza
anju	amizade
aranja	aprezenta
diriji	avizu
emerjensia	defeza
jentiu	lapizeira
jeral	limpeza
jere	meza (<i>‘meja’</i> lian Indonezia)
jestaun	muzika
orijinal	parafuzu
proteje	prazu

Nota mos liafuan tuir mai:

- Iha liafuan barak ho ‘zaun’ iha kotuk, hanesan **desizaun, televizaun, invazaun, revizaun, prizaun**. Maibee ‘jaun’ iha kotuk la iha. (‘jiaun’ iha kotuk bele, hanesan **relijiaun, rejaun**.)
- Iha liafuan barak ho ‘iza’ iha kotuk, hanesan **presiza, baliza, kamiza, organiza, peskiza**. Maibee ‘ija’ iha kotuk la iha.
- Iha liafuan barak ho ‘ojia’ iha kotuk, hanesan **biolojia, jeolojia, metodolojia, teknolojia**. Liafuan hirak nee, barak mak area estudu nia naran. Maibee ‘ozia’ iha kotuk la iha.

Revizaun

1. Aponta dehan saida?
2. Bainhira ita atu aponta tuir livru ka artigu ruma, ita tenki hakerek informasaun saida?

10. Hakerek rezumu

Objetivu

Bainhira estuda tiha kapitulu nee, estudante sira sei bele:

- hakerek rezumu;
- hakerek ema seluk nia liafuan ho ideia;
- uza aspas ho diak;
- hatene tan liafuan nebee hakerek ho ‘j’ ho ‘z’;
- hatene liafuan nebee mak hakerek ho ‘w’.

Hakerek rezumu

Hakerek rezumu dehan katak hakerek fali informasaun ho badak, uza ita nia liafuan rasik. Bainhira ita hakerek rezumu, ita hakerek deit autor nia ideia. Ita nia ideia rasik ho ita nia komentariu la tama.

Nia prosesu mak nee:

1. Aponta uluk informasaun prinsipal iha testu nee. Hakerek pontu-pontu deit. Lalikan hakerek detalhu, no lalika buka atu hakerek fraze kompletu ka liga fraze ho diak. Se ita uza fotokopia ka ita nia livru rasik, entaun ita mos bele marka lai informasaun prinsipal uza lapizeira ka stabilo, depois foin hakerek fali ho ita nia liafuan rasik.
 2. Taka tiha testu orijinal. Tanba se ita haree ba orijinal mak hakerek rezumu, ita baibain hakerek tuir orijinal nia liafuan deit, susar atu esplika ho ita nia liafuan rasik.
 3. Haree ba informasaun nebee ita aponta tiha ona. Hakerek fila fali ho fraze kompletu, uza ita nia liafuan rasik. Keta haluha liga fraze ho di-diak.
 - Iha fraze primeiru, temi autor, titulu, tipu testu (ez. livru, artigu, apresentasaun oral), tinan publikasaun ho topiku. Ezemplu:

Iha nia artigu ‘The formation of Tetun-Praça, vehicular language of East Timor’, Luis Filipe F.R. Thomaz (1981) hakerek kona ba oinsaa mak Tetun Dili (‘Tetun-Praça’) sai lingua franka iha Timor Leste.
 - Depois foo pontu prinsipal ida-ida.
 4. Lee fila fali ita nia rezumu ho mos orijinal.
 - (a) Fraze primeiru temi autor, titulu ho topiku ka lae?
 - (b) Rezumu nee loos ka lae? Informasaun prinsipal iha hotu ka lae?
 - (c) Rezumu nee klaru ka lae?
 - (d) Rezumu nee hakerek ho ita nia liafuan rasik ka, kopia tuir orijinal? Se kopia uitoan tuir orijinal, tenki uza aspas.
- 1. Haree fila fali artigu “Futun ida, satu dolar: Kahur sistema numeru iha lingua Tetun” iha kapitulu 1. Ida nee ita aponta tiha ona. Agora hakerek rezumu iha paragrafu ida.

Hakerek tuir ema nia liafuan

- 2. Frazе tolu tuir mai foo hatene José nia pergunta. Nebee mak loos? Nebee mak sala? Ita baibain koalia tuir estrutura ida nebee? Ita baibain hakerek tuir ida nebee?
- (i) José husu, “Tansaa mak amaa la fila?”
 - (ii) “Tansaa mak amaa la fila?”, José husu.
 - (iii) “Tansaa mak amaa la fila?”, husu José.

Ezemplu (i) tuir estrutura Tetun. Nee dehan katak, temi sujeitu (**José**) ho verbu (**husu**), depois mak foin José nia liafuan. Bainhira ema koalia, sira sempre tuir estrutura ida nee.

Maibee bainhira ema hakerek, sira dala barak tuir estrutura (ii) ka (iii), maski tuir loos laos Tetun. Ezemplu (iii) mak aat liu, tanba tau verbu uluk mak foin sujeitu. Nee kontra loos regra Tetun nian. Maski nunee, bainhira temi ema nia liafuan iha jornal, so 5% mak tuir estrutura (i), 95% tuir (ii) ka (iii).

- 3. Tanba saa mak jornalista dala barak uza estrutura (ii) ho (iii), maski kontra regra Tetun nian?
- 4. Ita rasik simu ka lae?

Diak liu, bainhira ita hakerek Tetun, ita hakerek tuir estrutura Tetun duni; lalika halo tuir lingua seluk nia regra fali.

Temi direta/indireta

Bainhira ita temi ema nia liafuan (Ingles *quote*, Portuges *citação*, lian Indonezia *kutipan*), ita iha alternativu rua.

1. Temi direta: Temi lo-loos ema nee nia liafuan.
2. Temi indireta: Temi nia signifikadu, maibee uza ita nia liafuan rasik.

- 5. Iha ezemplu tuir mai, nebee mak direta, no nebee mak indireta? Oinsaa mak ita bele hatene?
- (i) Horiseik Martinho husu nia apaa dehan, “Apaа foo lai \$10 mai hau.”
 - (ii) Sira duu sira nia vizinhu dehan vizinhu nee mak naok sira nia telemovel.
 - (iii) Maria haruka nia oan sira, “Imi mai iha nee agora kedas!”
 - (iv) Milisia haruka ami hotu sae kareta.

Bainhira ita temi direta ema nia liafuan, ita koalia tuir lo-loos liafuan nebee ema nee dehan. Nunee, **hau** hatudu ba ema nee (ez. **Martinho** iha (a)), laos ba ita. No **agora** hatudu ba tempu nebee nia koalia nee, laos ba tempu ida agora nee. Atu hatudu katak ita temi ema nia liafuan direta, ita hatama iha aspas (“...”). Dala barak ita mos uza verbu **dehan**, hanesan iha ezemplu (a).

Bainhira ita temi indireta, ita uza ita nia liafuan rasik. Nunee, **hau** hatudu ba ita nebee koalia agora, laos ba ema nebee ita temi nee. Ita hakerek la uza aspas. Dala barak ita uza verbu **katak**.

- 6. Hakerek fali direta halo indireta. Hanoin di-diak nia verbu (*dehan* ka *katak*), tempu, fatin ho *hau/ami/ita*.
- (i) Hori bainrua Joana dehan, “Hau aban deskansa deit iha amaa nia uma, tanba isin manas.”
 - (ii) Tinan liu ba, ami nia apaa foo hatene ami dehan, “Imi tenki estuda makaas.”
 - (iii) Iha enkontru iha Maliana horiseik, diretor foo sai dehan, “Semana oin hau sei rezigna aan.”

- 7. Siik took, ema nee dehan saida loos? Koko took temi direta nia liafuan.
- (i) Helena foo sai katak nia mak foti nia vizinhu nia telemovel.
 - (ii) Fulan neen liu ba Tiago ho Maria hatete katak fulan ida nee sira atu kaben.
 - (iii) Horiseik hau nia mestri haruka ami hatama servisu uma ohin lora.

Aspas importante

Ita uza aspas (*tanda petik*) hodi hatudu katak liafuan iha laran, ema seluk nian; nee laos ita nia liafuan rasik. Aspas nee importante!

- 8. Ezemplu tuir mai haruka ita hakerek saida loos?
- **Hakerek ita nia naran.**
 - **Hakerek “ita nia naran”.**
- 9. See mak sala?
- **Mestri dehan katak hau sala.**
 - **Mestri dehan, “Hau sala.”**
- 10. See mak beik?
- **João dehan, “Hau beik liu!”**
 - **João dehan hau beik liu!**
- 11. See mak fila?
- **Maria dehan, “Ami fila ona.”**
 - **Maria haruka ami fila ona.**
- 12. Iha artigu tuir mai, see mak duu katak Tony Walker simu osan boot hosi governu hodi foo ba nia familia rasik? Akuzasaun nee mai hosi jornalista nee rasik ka hosi Victor Abrahams?

Horiseik Victor Abrahams hatete ba jornalista New York Times dehan Ministru Tony Walker lohidor. Iha fulan liu ba nia simu \$150,000 hosi governu hodi halao projetu iha Alaska, maibee \$100,000 nia fahe ona ba nia familia rasik.

Ida nee la klaru. Bele Victor Abrahams mak akuza hanesan nee no jornalista hakerek tuir deit. Maibee bele mos jornalista rasik mak duu. Nunee, se karik Ministru Tony Walker lori jornalista nee ba tribunal tanba halo foer nia naran, jornalista bele monu. Se afinal akuzasaun nee mai hosi Victor Abrahams, jornalista tenki uza aspas hodi hatudu katak liafuan sira nee Victor nian, laos jornalista nian rasik. Nunee diak liu nia hakerek:

Horiseik Victor Abrahams hatete ba jornalista New York Times dehan “Ministru Tony Walker lohidor. Iha fulan liu ba nia simu \$150,000 hosi governu hodi halao projetu iha Alaska, maibee \$100,000 nia fahe ona ba nia familia rasik.”

- 13. Frazee tuir mai, ema ida sei la kompriende. Maibee se karik ita aumenta aspas, bele. Koko took!
- Entre José ho ho ho ho ho Maria tenki tau espasu.

Hakerek tuir autor nia liafuan

Bainhira ita hakerek tuir autor ida nia liafuan, ita mos iha dalan rua nebee esplika ona iha leten: direta ho indireta.

Baibain, ita bele hakerek deit fraze ida-rua tuir orijinal, la bele hakerek tuir paragrafu tomak ka kapitulu tomak. Ita so hakerek tuir lo-loos fraze nebee mak importante liu, definisaun, moto, lei, ka fraze nebee ita gosta liu. Se nunee, ita uza mos ortografia tuir orijinal nian. Por ezemplu:

- Fundasaun Alola nia moto mak “Feto forti, nasaun forti.”
- Departementu finansas foo sai sira nia prinsipiu hanesan nee: “La bele iha osan ruma tama iha ema ruma nia bolsu ilegal.”
- Tuir artigu 13 iha konstituisaun Timor Leste nian, “Repúblika Demokrátika Timór-Leste nia lian ofisiál maka Tetun no Portugés.”

Se ita la presiza liafuan hotu, bele hasai balu no troka ho pontu tolu. Ezemplu: Tuir estatutu DIT nian (2012), “DIT nia Misaun mak kriasaun, distribuisaun no difuzaun konhesimentus iha siensias no teknolojia ... Misaun spesifika DIT nian atu halao ensinu-aprendizajen, investigasaun sientifika no extensaun iha nivel ensinu superior, no mos formasaun profesional iha área siensias no teknolojia tuir padraun internasional ...” (Liafuan nebee hasai iha klaran mak “liu husi artikulasaun entre estudo no investigasaun hodi tulun dezvoltamentu kapital umanu nudar fator estratejiku ba dezvoltamentu sustentavel Timor-Leste nian.”)

Alternativu seluk mak foo sai autor nia ideia uza ita nia liafuan rasik. Se nunee, ita temi nafatin autor nee nudar informasaun nia huun, maibee la uza aspas. Ita uza ita nia liafuan rasik mak foin ita hatudu katak ita kompiende duni autor nia liafuan.

✂ Hakerek tuir ema nia liafuan maibee la temi nia huun = NAOK

Se ita hakerek autor ida nia liafuan tuir duni orijinal, maibee la foo sai liafuan nia huun, nee hanesan ita naok autor nee nia liafuan. Nunee mos se ita hetan informasaun hosi fatin ruma, maibee la foo sai informasaun nee nia huun, nee hanesan ita naok informasaun nee. Iha kontestu eskola ho peskiza nian, nee sala boot. Ho Portuges dehan *plágio*, ho Ingles *plagiarism*. Liafuan rua nee nia huun mak Latin *plagiarius*, liafuan nee dehan ‘naok ema nia oan ka ema nia atan’, agora ita uza fali termu nee hodi koalio kona ba naok ema nia ideia ka ema nia liafuan.

Iha eskola, see mak naok ema nia liafuan ho informasaun hanesan nee, depois hatama ba mestri atu hetan valor, tenki hetan zero.

Ortografia: j / z (2)

Dekor ortografia liafuan tuir mai:

J		Z	
enjenharia	refujiadu	dezafiu	presidente
imajen	rejiaun	emprezariu	reza
imajina	relojiu	ezame	rezerva
jeitu	serveja	ezemplu	rezolve
jejuun	urjente	gazolina	rezultadu
jeleira	viajen	kamizola	uza
jelu	virjen	kuaze	vizita

Liafuan tuir mai iha ‘j’ ho mos ‘z’: **azuleju, ezije, jinaziu.**

Ortografia: w

Letra ‘w’ laduun tama iha Tetun Dili. Baibain, ‘w’ iha Tetun Terik, muda tiha ba ‘b’ iha Tetun Dili. Nunee **wee** iha Dili dehan **bee**, **wani** dehan **bani**, ho **awan** dehan **aban**. So **walu** mak iha Tetun Dili mos pronunsia nafatin ho ‘w’.

Iha Tetun liturjiku (nebee padre sira baibain uza iha liturjia), ema dala barak pronunsia ‘w’ tuir Tetun Terik nian; nunee bele hakerek mos ‘w’, hanesan **wee**, **wainhira** ho **kawen**.

Maibee bainhira koalia loro-loron nian, ka hakerek baibain nian, diak liu uza ‘b’ tuir Tetun Dili; nunee hakerek **bee**, **bainhira** ho **kaben**.

Revizaun

1. ‘Hakerek rezumu’ dehan saida?
2. Iha rezumu nia laran, ita presiza hakerek saida? Temi buat haat.
3. Ita uza aspás ba saida?
4. Portuges *plágio* dehan saida?

Komentariu kona ba ezersiziu

- » 1. (La iha komentariu.)
- » 2. Jornalista hakerek tuir estutura lingua seluk, hanesan lian Indonezia, Portuges ho Ingles.
- » 3. (La iha komentariu.)
- » 4. Ezemplu nebee uza aspas (“...”) mak direta.
- » 5. (La iha komentariu.)
- » 6. Kuidadu ho tempu iha ezemplu (ii). Tiago ho Maria koalia fulan neen liu ba, maibee agora (liu tiha fulan neen) foin atu kaben.
- » 7.
 - **Hakerek ita nia naran:** Nee haruka ita hakerek ita nia naran, atu **Pedro** ka, **Zita** ka...
 - **Hakerek “ita nia naran”:** Nee haruka ita hakerek liafuan tolu nee duni: **ita nia naran**.
- » 8. (La iha komentariu.)
- » 9. (La iha komentariu.)
- » 10. (La iha komentariu.)
- » 11. (La iha komentariu.)
- » 12. Se karik ema hakerek “JoséhoMaria” halo liafuan ida deit, ita bele uza fraze iha ezemplu nee hodi haruka sira tau espasu. Koko dala ida tan!

11. Rona hodi aponta

Objetivu

Bainhira estuda tiha kapitulu nee, estudante sira sei bele:

- hatene oinsaa atu rona ho atensaun;
- hatene oinsaa aponta tuir ema koalia;
- hatene diferensa entre substantivu, verbu ho adjetivu;
- hatene prefiksu **ha-** nia funsaun.

Oinsaa atu rona ho atensaun

Ita hotu tenki hatene rona ho atensaun. Maibee oinsaa mak bele? Tuir peskiza:¹

- Ita baibain rona ho atensaun durante segundu (*detik*) 30 deit, depois lakon konsentrasaun segundu 1-2, depois foin rona ho atensaun fali.
- Ita hanoin lais liu duke koalia. Ita nia hanoin lao lais liu ita nia koalia dala haat! Por ezemplu, bainhira mestri koalia kona ba ‘oinsaa atu rona ho atensaun’, ita bele hanoin fali kona ba joga bola ho merkadu ho ita nia doben, too ita haluha rona tan mestri.
- Ita baibain rona deit buat nebee mak ita senti hanesan realidade. Se ema koalia buat foun fali, dala barak ita hanesan la rona.
- Se ita halo dadauk buat seluk, ita laduun foo atensaun ba buat nebee mak ita rona
- Se ita rona ho ativu mak ita bele kompriende diak liu. Por ezemplu se ita aponta ka, analiza nia ideia ka husu pergunta ba nia, nee ajuda ita atu rona ho atensaun hodi kompriende.
- Se ita iha motivaun makaas atu rona buat nee, ita sei rona diak liu no kompriende diak liu. Se ita laduun interese, buat nebee ita rona bele tama hosi tilun sorin, sai hosi tilun sorin.

Bazeia ba peskiza nee, tuir mai iha regra balu kona ba oinsaa atu rona ho di-diak. Nia letra primeiru hamutuk hakerek LISTEN:

- **Look ahead:** Siik took, orador atu koalia kona ba saida. Ita hakarak aprende saida hosi nia?
- **Ideias:** Buka nia ideia prinsipal. Baibain orador temi nia pontu prinsipal fila fila, no foo ezemplu ho razaun oi-oin.
- **Signs and signals:** Orador baibain uza liafuan balu ka asaun balu atu hatudu katak, pontu nebee nia foo agora dadauk nee mak prinsipal. Ez. balu hakerek pontu prinsipal iha kuadru ka foo sai iha projektor, barak repete fila-fila pontu prinsipal.
- **Take part:** Partisipa. Tama ho oras, tuur besik para bele rona ho moos, hateke ba orador.
- **Explore:** Explora nia ideia. Analiza saida mak nia koalia.
- **Notes:** Aponta tuir buat nebee mak nia koalia. Nee obriga ita atu buka pontu prinsipal, no haree nia argumentu ho ezemplu klaru liu.

¹ Seksaun nee bazeia ba CDU (2014: 89-90).

Aponta tuir ema koalia

Bainhira ema foo aula ka seminariu, ka foo esplikasau iha misa laran, diak liu ita aponta tuir nia liafuan. Nia etapa mak nee:¹

- Se aula karik, estuda fali materia hosi aula kotuk. Se ita seidaauk kompriende materia uluk nian, susar liu atu aprende tan materia foun, tanba materia nee iha ligasaun ba malu.
- Iha aula laran:
 - Iha pajina leten, hakerek kedas mestri/orador nia naran, situaun (disiplina ka titulu seminariu ka misa), ho data. Se laos ita nia mestri baibain, hakerek mos orador nee lori organizaun saida nia naran.
 - Aponta hanesan mos ita aponta tuir livru. Maibee husik fatin mamuk para orsida bele hadia ka aumenta tan ita nia komentariu.
- Bainhira sai hosi aula, koriji iha loron nee kedas:
 - Se ohin hakerek hakerek buat balu laduun diak karik, koriji. Balu ita presiza halo klaru liu, balu aumenta.
 - Aumenta ita nia komentariu ho pergunta. Karik bele kompara ho aula seluk ka livru seluk. Maibee tenki hatudu ho klaru katak ida nee ita nia opiniaun rasik, laos orador mak koalia. Dalam ida mak hakerek ita nia naran uluk, ez. “Aze: Kontra direitu labarik.”

Kategoria liafuan: substantivu, verbu ho adjetivu

Iha lingua hotu-hotu iha mundu, liafuan barak liu tama iha kategoria tolu deit:

- Substantivu barak hatudu ba buat nebee mak ita bele haree, hanesan ema, fatin ka sasaan. Ezemplu **doutor, toos, meza**. Balu hatudu ba buat nebee mak ita la haree, hanesan **anin, espirtu** ka **klamar**.

Substantivu barak ita bele aumenta numeru (ez. **meza haat**), kuantidade (ez. **foos barak**) ka **ida nee** (ez. **kareta ida nee**). Barak ita bele uza iha estrutura posesivu uza **nia** (ez. **kareta nia kotuk, Maromak nia liafuan**).

- Verbu baibain hatudu ba atividade ruma. Ezemplu **hemu, estuda, haree**.

Verbu baibain mosu iha fraze ida nia predikadu, tuir nia sujeitu. Sujeitu foo hatene, see mak halo buat ruma (ka saida mak halo buat nee), predikadu foo sai, sira halo saida. Por ezemplu:

Joni halai (sujeitu **Joni**, predikadu **halai**)

Hau haan paun (sujeitu **hau**, predikadu **haan paun**).

Iha verbu oin rua:

- Verbu tranzitivu iha objetu, asaun nee halo ba buat ruma. Por ezemplu, **lee**. Ita bele husu, “**Nia lee saida?**” No bele hataan, “**Nia lee livru**” (verbu **lee**, objetu **livru**).
- verbu intransitivu la iha objetu. Por ezemplu **tuur**. Ita la bele husu, “**Nia tuur saida?**”
- Adjetivu baibain hatudu karakteristika ruma, hanesan kor (ez. **mutin, azul**), medida (ez. **boot, krekas**), sabor (ez. **moruk, meer**), modelu (ez. **meik, kabetak**), ka valor (ez. **diak, karu**). Ho lian Tetun, kategoria verbu intransitivu ho adjetivu kuaze hanesan.

¹ Seksaun nee bazeia ba CDU (2014: 68).

- 1. Liafuan tuir mai substantivu, verbu ka adjetivu?
- (i) uma
 - (ii) baku
 - (iii) matak
 - (iv) mihis
 - (v) ai huun
 - (vi) haksoit
- 2. Analiza fraze tuir mai. Liafuan nebee mak sujeitu, nebee mak predikadu? Iha predikadu nia laran, liafuan nebee mak verbu, nebee mak objetu?
- (i) Labarik nee halimar.
 - (ii) Hau haree hau nia kolega Mario.
 - (iii) Estudante sira estuda Tetun.
 - (iv) Asu tata João.
 - (v) Kadeira monu.

Morfolojia: ha-

- 3. Haree lista tuir mai. Hotu-hotu hahuu ho prefiksu **ha-**. Siik took, **ha-** signifika saida?
hasae, hatuun, hamoos, hamate, halakon, hamoe.

Iha ezemplu hirak nee, **ha-** nia signifikadu hanesan mos **halo**. Por ezemplu, **hamoe** hanesan ho **halo moe**. Nunee mos ita bele dehan “**Habokon hena nee lai**”, bele mos “**Halo bokon hena nee lai**.”

- 4. Hanoin tan liafuan lima nebee hahuu ho prefiksu **ha-**, ho signifikadu **halo**.

Lia fuan balu ita bele aumenta **ha-**, balu la bele. Ita hotu-hotu uza lia fuan **hamoos** (ez. **hamoos uma laran**), maibe **hafoer uma laran** bele ka lae? Se ita rona lia fuan **hafoer** karik, ita kompriende kedas, maibe laduun rona; iha Tetun Dili ema baibain dehan **halo foer**. Nunee mos, ita bele **hadia** buat ruma (**halo diak**, nia ‘k’ lakon), maibe iha Tetun Dili ita dehan **halo aat** ka **estraga**, laos **hahaat** hanesan iha Tetun Terik.

- 5. Ita bele tau **ha-** hamutuk ho liafuan Portuges ka lae? ez. **haforsa, hamenus?**
- 6. Ita bele tau **ha-** hamutuk ho liafuan naruk ka lae? ez. **ha-namdoras, ha-sabraut** ka **halaran-susar?**

Revizaun

1. Ita bele rona ho atensaun too segundu (*detik*) hira foin lakon konsentrasaun durante segundu 1-2?
2. Ida nebee mak lais liu: hanoin ka koalia?
3. Se ita rona dadauk, halo dadauk buat seluk, ita sei rona ho atensaun ka lae?
4. Liafuan LISTEN bele ajuda ita atu hanoin hetan regra balu kona ba rona ho atensaun. Letra ida-ida signifika saida?
5. Se ita atu aponta tuir orador nia liafuan, diak liu molok orador atu halo apresentasaun, ita tenki hakerek uluk saida?

Komentariu kona ba ezersiziu

- » 1. Sasaan nia naran substantivu, hahalok nia naran verbu, no karakteristika nia naran adjetivu (hanesan kor ho medida).
- » 2. (La iha komentariu.)
- » 3. Sujeitu hatudu, see mak halo buat ruma, ka saida mak halo buat nee, hanesan **labarik nee** ka, **asu**. Predikadu foo sai, sujeitu nee halo saida, hanesan **halimar** ka **tata João**. Iha predikadu nia laran, verbu hatudu ba asaun, hanesan **halimar** ka **tata**, objetu hatudu asaun nee halo ba saida ka halo ba see. Ez. Asu tata nee, kona **João**.
- » 4. (La iha komentariu. Iha barak.)
- » 5. Ema barak uza ona prefiksu **ha-** ho liafuan Portuges balu, hanesan **haforsa**, **hamenus**, **hakalma**, **hapara** ho **hariku**. Ema balu tau tan ba **hatardi**. Nee hatudu katak prefiksu **ha-** nee ‘produktiv’, nee dehan katak, bele uza hodi forma liafuan foun.
- » 6. Ita la bele aumenta **ha-** ba liafuan nebee naruk. Ho lian Tetun, prefiksu sempre tau deit ba liafuan ho silaba rua, nunka ba liafuan nebee naruk liu silaba rua.

12. Liafuan hodi deskreve

Objetivu

Bainhira estuda tiha kapitulu nee, estudante sira sei bele:

- deskreve buat ruma;
- hatene kona ba adjetivu, espresaun hanesan **isin diak**, ho fraze oan;
- foo liafuan balu nia sinonimu ho antonimu, no esplika diferensa entre sinonimu rua.

Liafuan hodi deskreve

- 1. Deskreve took buat loro-loron nian hanesan ita deskreve ba ema nebee matan delek. Ezemplu: lapizeira, ema nia liman ka karau. Nia modelu oinsaa, boot oinsaa, kor saida, funsaun saida, halo hosi saida, ...

Hodi deskreve buat ruma, ita uza liu-liu:

1. Adjetivu, hanesan **kiik** ka **boot**
2. Liafuan kompostu, hanesan **isin diak** ka **matan dukur**
3. Fraze oan, hanesan **nebee hau hadomi**

Adjetivu

Ita baibain uza adjetivu hodi deskreve. Por ezemplu, ita uza adjetivu hodi deskreve buat ruma nia kor (ez. **mean**, **metan**), nia sabor (ez. **midar**, **siin**), nia modelu (ez. **kabuar**, **kabelak**), nia medida (ez. **kiik**, **naruk**), nia valor (ez. **diak**, **aat**, **kapaas**).

Ho Tetun, ita baibain uza deit adjetivu ida ka rua dala ida. Ita la bele tau adjetivu barak tu-tuir malu. Ho Ingles bele; por ezemplu ‘*a simple but beautiful red-and-white French-designed mini-skirt*’ (‘saia badak ida ke mean ho mutin, ema Fransa mak dezenha, saia nee simples maibee kapaas’).

- 2. Buka tan adjetivu hodi deskreve sabor, modelu, ho medida.

Adjetivu baibain mosu iha estrutura rua:

- Iha predikadu, para foo informasaun kona ba sujeitu. Ez. **Ema nee kiak**.
- Tuir substantivu, para foo informasaun kona ba substantivu nee. Ez. **Governu tenki tau matan ba ema kiak sira**. Balu tau **nebee**, ez. **Ema nebee kiak tenki moris tuir saida mak sira iha**.

Liafuan kompostu hanesan ‘isin diak’

Tetun iha liafuan kompostu barak hanesan **isin diak**, **matan dukur** ho **laran aat** nebee koalia kona ba ema nia isin, saude, karakter ka sentimentu. Espresaun hirak nee iha parte rua. Primeiru substantivu ida nebee refere ba parte isin lolon nian, hanesan **isin**, **ain** ka **matan**. Liafuan tuir mai baibain adjetivu, hanesan **diak** ka **aat**, maibee bele mos verbu, por ezemplu iha espresaun **oin halai**, liafuan **halai** nee verbu.

- 3. Buka liafuan kompostu hodi deskreve ema, komesa ho **laran**, **matan**, **aten**, **ain**.

- ▶ 4. Buka signifikadu rua ba espresaun tuir mai:
 - **Nia liman lais.**
 - **Nia ibun boot.**
 - **Nia fuan moras.**
- ▶ 5. Hodi koalia kona ba ita nia sentimentu ho karakter, lingua ida-idak la hanesan. Ita senti kontenti, tristi, domin ka odium ho saida?
 - Ho Tetun ita senti kontenti ka domin ho saida?
 - Ho lian Indonezia ita senti buat sira nee ho saida?
 - Ho Ingles ho Portuges ita senti buat sira nee ho saida?
 - Ida nebee mak loos?
- ▶ 6. Diak liu ita hakerek espresaun hirak nee nudar liafuan ida ka, liafuan rua keta-ketak ka, liga ho trasu? Por ezemplu, diak liu hakerek: **fuanmoras**, **fuan moras** ka **fuan-moras**?

Fraze oan hodi deskreve

Ita bele mos uza fraze oan hodi deskreve (Ingles dehan *relative clause*, ho lian Indonezia karik *keterangan*). Por ezemplu:

- **mestre nebee hanorin matematika nee**
 - **buat nebee mak nia hakarak**
 - **livru be nia sosa nee**
 - **buat nebee ke ita bandu ona**
- ▶ 7. Ho lian Indonezia, ita uza *yang* hodi introdus fraze oan hanesan nee. Ho Tetun ita uza liafuan nebee? Iha diferensa ka lae?

Sinonimu ho antonimu

Sinonimu

Sinonimu dehan katak liafuan keta-ketak nebee signifikadu hanesan. Se ita uza sinonimu, ita hariku ita nia vokabulariu, no bele hakerek kapaas liu.

- ▶ 8. Buka sinonimu ba liafuan tuir mai. Balu iha sinonimu ida, balu rua, **mate** nian barak. Depois buka diferensa entre sinonimu hirak nee.
 - aban-bainrua
 - (liman) loos
 - ajuda
 - akuza
 - eletrisidade
 - mate
 - bokur

Antonimu

Antonimu dehan katak liafuan nebee signifikadu kontrariu malu.

- 9. Buka liafuan tuir mai nia antonimu.
- boot
 - badak
 - bailoro
 - besik
 - bokur
 - diak
 - moras
 - iha uma laran
 - neineik
 - oin aat
 - hamoos
- 10. Buka liafuan tuir mai nia antonimu ho lian Portuges.
- **alfabetizmu** (kondisaun hatene lee ho hakerek)
 - **konfia**
 - **direta** (langsung)
 - **legal**
 - **regular**

Revizaun

1. Espresaun **isin diak** hanesan liafuan ida deit ka liafuan rua keta-ketak? Tanba saa?
2. ‘Sinonimu’ dehan saida? Foo ezemplu tolu.
3. ‘Antonimu’ dehan saida? Foo ezemplu tolu.
4. Liafuan **kuana**, **liman loos** ho **direita**, signifikadu hanesan. Hatoo diferensa ida entre liafuan tolu nee.
5. Portuges iha prefiksu oi-oin ho signifikadu ‘la’. Hakerek prefiksu tolu. Ba prefiksu ida-ida, foo liafuan rua nebee uza prefiksu nee.

Komentariu kona ba ezersiziu

- » 1. (La iha komentariu.)
- » 2. Liafuan balu nebee deskreve modelu laos adjetivu. Por ezemplu, **triangulu** substantivu, laos adjetivu.
- » 3. (La iha komentariu. Iha ezemplu barak.)
- » 4. Espresaun balu iha signifikadu oin rua. Ida deskreve ema nia isin lolon ka saude, ida seluk deskreve ema nia sentimentu ka karakter. Por ezemplu, **fuan moras**. Ema ida saude la diak tanba nia **fuan moras**, ida seluk senti **fuan moras** tanba nia doben namora fali ho ema seluk.
- » 5.
- Ho Tetun Terik, ita nia sentimentu ho karakter iha ita nia laran, ezemplu **laran diak, laran moras**.
 - Ho Tetun Dili, baibain ita senti lori laran, hanesan **laran moras**. Maibee bele mos ho ita nia fuan, por ezemplu **fuan moras**, liu-liu iha Tetun nebee ita rona iha igreja. Berani mosu iha ita nia aten, hanesan **aten berani**, no buat balu bele mosu iha ita nia raan, hanesan **raan nakali**.
 - Ho lian Indonezia, ita nia sentimentu ho karakter iha ita nia aten, ezemplu *baik hati, sakit hati*.
 - Ho Portuges ho Ingles, ita senti ho ita nia fuan (Portuges *coração*, Ingles *heart*), por ezemplu *kind-hearted, sick at heart*.
- » 6. Ortografia simples hakerek espresaun hirak nee keta-ketak, por ezemplu **laran moras**, tanba liafuan rua nee balu ita bele tau liafuan seluk iha klaran. Por ezemplu, ita bele dehan, **Hau nia fuan nee moras**. Nee hatudu katak, liafuan **fuan** ho **moras** bele fahe, nunee ita la bele hakerek hamutuk.
- Ortografia INL nian liga ho trasu, hanesan **laran-moras**, para hatudu katak liafuan rua nee hamutuk signifikadu ida deit.
- » 7. Ho Tetun ita uza liafuan tuir mai:
- **nebee** uza loro-loron
 - **be** uza liu-liu iha igreja ho situasaun formal selu-seluk tan
 - **ke** mai hosi Portuges. Ema balu uza beibeik, balu la uza. Ema laduun uza bainhira hakerek.
 - **nebee ke** kahur Tetun ho Portuges.

» 8. Sinonimu

Iha liafuan balu nebee signifikadu hanesan, maibee ita uza iha kontestu keta-ketak. Por ezemplu, (**liman**) **loos** nia sinonimu mak **kuana** (hosi Tetun Terik), **direita** (hosi Portuges) ho **kanan** (hosi lian Indonezia).

- Iha igreja, ita rona dehan Nai Jesus tuur iha **Aman Maromak nia sorin kuana**; ita nunka rona **Nai Maromak nia sorin direita**. Tanba saa? Tanba Tetun liturjiku prefere liu uza liafuan hosi Tetun Terik duke liafuan hosi Portuges. Nunee mos, iha igreja ita rona liu **tulun** ho **hahanu** hosi Tetun Terik duke **ajuda** ho **kanta** hosi Portuges.
- Iha area politiku, ita dehan partidu balu **eskerda**, balu **direita**; ita la rona **karuk** ho **kuana**, maski signifikadu hanesan. Iha kontestu politiku, ema prefere liu empresta liafuan hosi Portuges duke adapta liafuan Tetun Terik nian. Kona ba joga bola mos hanesan: defeza balu **eskerda**, balu **direita**.
- Bainhira joga bola, ema barak sei uza *sayap kanan* ho *sayap kiri*, hosi lian Indonezia. Maske ema empresta liafuan joga bola nian balu hosi Portuges (hanesan **golu**), ema mos empresta barak hosi Indonezia.

Nunee, maski sinonimu nia signifikadu hanesan, maibee la bele troka malu arbiru deit. Ita tenki hili liafuan tuir nia kontestu.

» 9. Antonimu

- Liafuan balu iha antonimu rua; ezemplu: **badak – aas / naruk, neineik – lailais / makaas, diak – aat / la diak**.
- Liafuan balu, nia antonimu halo hosi liafuan rua: hanesan **bailoro – tempu udan, moras – isin diak**

» 10. Portuges iha prefiksu balu nebee hatudu antonimu.

Prefiksu **in-** dehan ‘la’. Nia modelu depende ba liafuan nia letra primeiru:

Letra primeiru	Modelu prefiksu	Ezemplu
b, p	im-	imbatível, improvável
l, m, n, r ¹	i	ilegal, imóvel
selu-seluk tan	in-	indireta, ineficiente, injustisa

a- / an- dehan ‘la iha’ ka ‘la’:

Letra primeiru	Modelu prefiksu	Ezemplu
Vogal: a, e, i, o, u	an-	analfabetizmu, anorganiku
Sel-seluk tan ²	a-	acanónico, amoral

des- dehan ‘halo fali nia kontrariu’ (ez. **deskoloniza, desentralizasaun**) ka ‘la’ (ez. **deskonfia, deskonhesidu**).

¹ Ho lian Portuges, se liafuan hahuu ho ‘r’, nia prefiku mak ‘ir-’, ez. **irregular**. Tetun hakerek ‘r’ ida deit.

² Ho Portuges, se liafuan hahuu ho ‘s’, nia prefiksu mak ‘as’, ez. **assintomático**. Tetun hakerek ‘s’ ida deit.